

ARKEOLOGI OG KULTURHISTORIE Nr. 1-2021. 100 kr

Nytt fra fortiden

SPOR

Naustet, skipet
og krigerne

Inntrykk
om avtrykk

På Kanten
av Sørlandets
forhistorie

NTNU
Vitenskapsmuseet

MUSEUMS-
FORLAGET

SPOR

nr. 1-2021, 36. årgang, hefte nr. 71
ISSN 0801-5376

Utgitt av Museumsforlaget og NTNU Vitenskapsmuseet,
Institutt for arkeologi og kulturhistorie

Redaktør Ellen Grav Ellingsen

Fagredaksjon Ellen Grav Ellingsen, Ingvild Sjøbakk (permisjon),
Skule Olaus Spjelkavik og Sissel Ramstad Skoglund

Fotograf/bildekonsulent Åge Hojem

Forlagsredaktør Laila Andreassen

Layout Type-it AS, Trondheim

Trykk 07 Media

Kontakt forlaget for bestilling eller spørsmål om abonnement

Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
NO-7013 Trondheim
telefon [47] 47 47 87 47
post@museumsforlaget.no

SPOR er beskyttet av lov om opphavsrett til
åndsverk, og avtaler om kopiering inngått med Kopinor.
Ta kontakt med forlaget om du ønsker å gjengi deler av
SPOR, i medieuvhengig form.

© MUSEUMSFORLAGET Trondheim 2021

Ved å publisere i dette SPOR overdrar forfatteren retten
til å framstille, mangfoldiggjøre og utgi sitt verk i SPORs
papirutgave og digitale utgave, til Museumsforlaget.
Forlaget kan videre distribuere verket gjennom databaser
som forlaget samarbeider med. Denne publiseringsretten
er eksklusiv i seks måneder fra utgivelsestidspunktet. Etter
disse seks månedene har gått, kan forfatteren legge ut
verket på sitt eget nettsted eller på nettsted som forfatterens
arbeidsgiver har etablert

Redaksjonen overtar ikke ansvar for manuskript eller bilder
som ikke er bestilt.

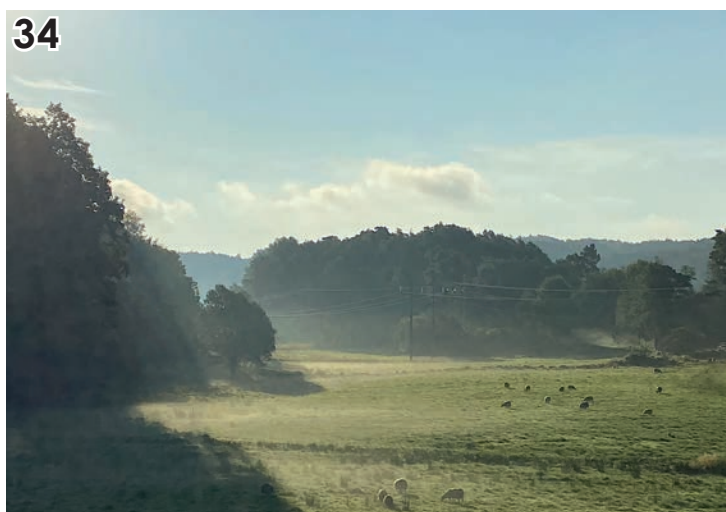
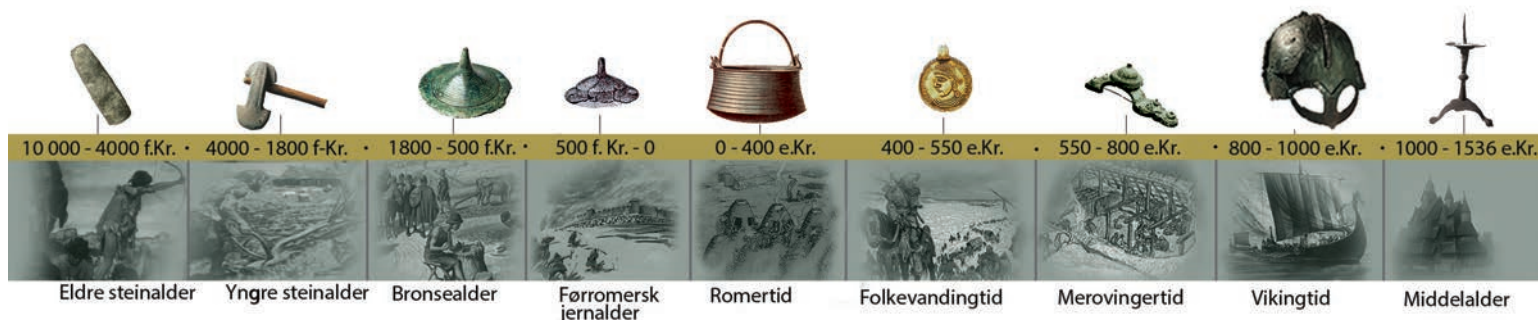
Redaksjonens adresse

SPOR
NTNU Vitenskapsmuseet
Institutt for arkeologi og kulturhistorie
7491 Trondheim

Forsidebilde: Gullhesten fra Byneet. Foto: Åge Hojem,
NTNU Vitenskapsmuseet

INNHold

- 4** SKJULTE FOSTERBEGRAVELSER
I KIRKER
— EN TRAGISK, MEN OMSORGSFULL SKIKK
- 9** NAUSTET, SKIPET OG KRIGERNE
ET NYTT STORNAUST FRA ELDRE
JERNALDER I MARTENSHAGEN I STEINKJER
- 14** BÅTGRAV I BÅTGRAV
HAUGBROTT SOM VITNE OM FORFEDREKULT I
VINJEØRA?
- 20** INNTRYKK OM AVTRYKK
- 25** BOKTIPS
- 26** KAMMERGRAVEN PÅ HESTNES
- 32** KORT FORTALT
ET BITTE LITE GULLFUNN FRA
BYNESET
- 34** PÅ KANTEN AV
SØRLANDETS FORHISTORIE
- 39** EN INNHOLDSRIK TREKASSE I
KJØPMANNSGATA
- 47** MUSEUMSMAGASINER
— UTFORDRINGER SOM ALDRI TAR SLUTT

LEDER

Mindre arkeologiske undersøkelser foregår hele tiden i landet. Gjenstandene får vi tak i små budstyk av livet til dem som har levd her før oss. Selv om gjenstandene vi finner, ikke kan fortelle sin historie, har arkeologer lært å tenke på å lese en historie om livet av funnene – basert på faktorer som utseende, funnsted, slitasjespor og flere andre ting.

I den senere tid har det blitt gjennomført flere større undersøkelser som følge av veibygging og andre store prosjekter. Fordelen med disse store undersøkelsene er at vi får en mulighet til å sette bruddstykkene i en større sammenheng, og som gir oss et lag med lignende bilder av den samfunnet vi studerer. Sammenhengene blir klarere, og vi forstår mer av de forhistoriske liv. Folk har reist over store avstander, hatt kontakt med og påvirket hverandre, men også lagt seg i leske og rådgjort.

Kanskje ligger det religiøse overbevisninger bak flere av disse valgene? Tilknytning til slekt og forfedre har alltid vært viktig, men også religion og tro har spilt en viktig rolle i menneskers liv. I dette nummeret av SPOR skal vi se på hvordan folk har tilpasset seg og hvordan de har gjort seg til rette i verden – ikke bare gjennom bygging av gjenstander, men også gjennom graver og gravskikker.

Håper dere finner det spennende!

Ellegrønn ligger en
Reddø

SKJULTE FOSTERBEGRAVELSER I KIRKER

– en tragisk, men omsorgsfull skikk

*Sognekirke i bygda Gällared (Halland) i
Sverige ca. 1910. Foto: Privat samling*

Parti från Gällared.

*Öe og på Gällared 10. Okt 1910
Linn Johansson*

Abort var svært stigmatisert på 1700- og 1800-tallet, og selv om det må ha vært ganske vanlig i mange kvinners liv, er det arkeologisk et relativt utforsket tema. Et funn fra Gällared kirke i Halland i Sørst-Sverige retter blikket av den et østlige foster, selv et svært ungt foster, fikk en nøysom begravelse i innviet jord, til tross for at dette strid mot kirkens strenge regler. Den artikelen presenterer stilen av det fætt – som avslører følelsene av sorg og tap som spontanabort vekket blant foreldre, og som muliggjør en rekonstruksjon av pakisjet til å datering og begavelse av østlige føtre på ridning.

Sent på høsten 2015, like før jul, ble det i forbindelse med restaureringsarbeider funnet en liten, lukket treske under det gamle, noe råtne tregulvet i Gällared kirke fra 1831. Håndverkerne var i gang med å ta opp planker for å legge nytt gulv, da esken kom frem i dagens lys. Uvitende om den mulige betydningen av esken og dens innhold fjernet den raskt og fant et stykke brettet tekstil. Det ble sett på daget at tekstilet var brettet rundt bitte små fragmenter av bein. Det viste seg at esken var et begravelsesskrin gjemt under leggingen av det nye kirkegulvet i 1831, tekstilet et likklede og beinene skjelettdelene av et menneskefoster i ellefte svangerskapsuke. Med tillatelse fra Gällared menighetsråd

*Fosterskrinet fra Gällared
(10,7 x 6,8 x 5,3 cm). Her med
lokket fjernet for å vise likklede
av bomull, hvor restene av
fosteret lå. Foto: A. Andersson,
Kulturmiljö Halland*

fikk forfatterne mulighet til å foreta en systematisk studie av skrinet og dets innhold, og gjennom å koble sammen funnet med den immaterielle sosial- og kulturhistorien, fikk man en mer helstetlig innblikk i det tette ennet.

FUNN UNDER KIRKEGULV

Funnet under kirkegulv er et kjent fenomen i Norden, særlig i Norge, Sverige og Finland, hvor gulvkonstruksjonene i mange tilfeller er av tre. Det arkeologiske landskapet under kirkegulv i Nord-Europa er et rikt materiale som kan gi et rikt innblikk i livet før og etter 1800-tallet. I Norge er det rundt kirker funnet steder siden siste del av 1800-tallet. Det utgravde området er ikke alltid så stort, og man kan diskutere om det er av interesse å se på de som er arkologisk. I Norge er det mange steder hvor det er funnet arkologiske gjenstander i forbindelse med resten av arbeidet i kirker på 1950-tallet. Av gjenstandsmateriale som er funnet under gulvet, kan nevnes småsaker som mynter, knapper, pilegrimsmerker, spenner, nøkler, bunadssølv, perler, nåler, spinnehjul, tyngder, bokbeslag, kritt Piper, seglstamp og tekstiler som lett å se med øyet og gjennom sprekkene i utette tregulv. Men også større ting som tekstildokker, fosterbegravelser, vidjespenninger, surrede tøy – en gang med magisk betydning (piperker) –, tellepinner og dyreklor finnes under gulvet. Mynter er likevel det mest vanlig funnet med gullgjenstander i den største funngruppen, og er antagelig den gruppen som de fleste fester seg ved. Adelen var interessert i å se på gull og sølv, og vitenskapelige oppmerksomhet, delvis på grunn av økonomisk interesse med datering og påvisning av stemmelse.

Hvorfor og hvordan funnmaterialet havnet under kirkegulvet, er gjenstand for mye diskusjon. Enten er det mistet eller så er det lagt ned med hensikt. Fra middelalderen til nyere tid har den lokale kirken

vært oppfattet som et hellig sted, og som et magisk-religiøst område hvor en kunne komme i personlig kontakt med Gud, helgener eller overnaturlige krefter med bønn om hjelp, og gjerne etterlate seg bryg og offer. Det er ikke uvanlig å være av magisk/folkerelig/folkemedisinsk karakter. De større gjenstandene har etter all sannsynlighet intensjonelt blitt plassert under kirkegulvet. Men med småsaker som f.eks. mynter, er det vanskelig å skille mellom de som er mistet og de som er bevisst plassert. Med fosteresaker er det et annet deponeringsmønster enn for de andre funnkategoriene; det er snakk om en begravelse. Disse er funnet under løse gulvplanker og på loft i kirker, så vel som i sprekker og hull i kirkens vegger og tak.

KRISTENDOMMEN OG BEGRAVELSE

Ikke alle som måtte dø måtte komme til himmelen, og dessuten bli døpt for å ha rett til å bli båret i et innviet område / i vignet jord. I middelalderen – fra offisielt kirkelig hold – hadde dødfødte barn og fostre, mordere, tyver, folk som hadde druknet, selvmordere, fremmede samt de som var ugift rett til å bli innviet i jord, og dermed bli sikret et videre liv i himmelen, ble de i hemmelighet lagt ned i kisten til en nylig avdød eller i en nylig gravd grav. Dette var strengt forbudt og straffbart, men skikken var vidt spredt og kjent, spesielt i landlige områder. Den eksisterte parallelt med den offisielle religiøse praksisen i det moderne nordiske Europa.

Et rundt fosterskrin (7 x 3,8 x 5,7 cm) datert til ca. 1745, laget av bark i sveipeteknikk dekorert med fiskebunnmønster. Bunken er festet med trenagler. Lokk av tre med lærreim. Funnet 1950 i kirkegårdsmuren til Odensjö kirke i Småland, og er nå i Nordiska museets (Stockholm) samlinger (NM.0285615). Foto: Karolina Kristensson, Nordiska museet

Ifølge folketroen førte forbudet mot begravelse av udøpte spedbarn i innviet jord til frykt rundt deres lik og sjel, og man trodde at disse uheldige sjelene ville bli rastløse ånder, såkalt utburder. Disse spøkelsesaktige inkarnasjonene av barns sjeler ble tvunget til å streife omkring på jorden til de kunne overtale å n til å b g æ d m o d n lig Dø ød e f o tre b e i v k et in i tek tiler eller p p r g lag in i en liten esk med l k Flere hjalp til med å få begravelsen gjennomført, slik som pårørende, jordmødre, gravere og kirketjenere. Etter reformasjonen modifiserte kirken sin strenge innstilling til dette suksessivt, og ved slutten av 1700-tallet fikk døde småbarn rett til egne graver, men dette gjaldt ikke dødfødte fostre.

Skjulte begravelser av dødfødte fostre i sine små esker og skrin fortsatte derfor, og i Norge langt opp i moderne tid. Hensikten var å gi dem et hvilested i vigslet jord, i eller ved kirken. Disse deponeringene representerte en form for begravelse, riktignok ikke i jord, men i og rundt kirken fordi kirkebygningen (inkludert veggene, under gulvet og på loftet) og kirkegården (inkludert murene) var betraktet som hellige områder. Å plassere skrinene under kirkegulvet var en naturlig videreføring av en eldre skikk. Middelalderskikken med gravleg g n d r kir k b e t k e a m l i g i o m f a g p o g 1700-tallet, frem til det ble forbudt ved lov i Norge i 1805. Med h m m e l i g f o t e r b g æ l s e f o t s a t t e.

Det er sjeld n at l k d f o t e r s k i n b i r a p t g d r s k . Mag h a r e t i s k b t e k l i g t e r a r d t e r j e n a t d m e s t s a n h i g i n b d r e t l i t e f o t e r s k e l e t t . M e n d t e r i k u v a n l i g a t t e k s t i l d o k k e r , d e r u t f o r m i n g e n m i n n e r o m e t l i t e m e n n e s k e b a r n , o g f r o s k e r (F i n l a n d) e r b l i t t f u n n e t p a k k e t i n i s m å e s k r p s a m m e m å t e s m f o t e r t e s t e r . D i s s e a d l e g g i n g e n e e r a v f o l k e m e d i s i n s k / m a g i s k k a r a k t e r . D e t k a n æ r e a s k l i g å a g n e m l k d s k i n p i n l i g h a r i n b t l e t f o t e r . M e d a p o g d l a g e e s k r e r e d t l e t t e r e å b e s t e m m e i n n h o l d e t . S y s t e m a t i s k e s t u d i e r a v d i s s e s k r i n e n e o g i n n h o l d e t d e r e s e r f å . F o s t e r s k r i n s o m e r f u n n e t u n d e r a r k e o l o g i s k e u n d e r s ø k e l s e r , k l a s s i f i s e r e s s o m a r k e o l o g i s k e f u n n , m e n s d e s o m e r f u n n e t h e l t t i l f e l d i g i k i r k e v e g g e r e l l e r k i r k e g å r d s m u r e r , o f t e k l a s s i f i s e r e s s o m k u l t u r h i s t o r i s k e / e t n o g r a f i s k e g j e n s t a n d e r .

DE SMÅ SKRINENE

Gjennom årene varierte skjebnen til disse små skrinene etter et funn – fra å bli kastet, brent, begravd, satt tilbake der de ble funnet, eller tatt vare på i kirken. Kun sjelden har slike skrin blitt tatt inn til museene. I de nordiske landene finnes det ingen nasjonal eller regional oversikt over fosterskrin som er funnet i kirker gjennom tidene, eller hvor de befinner seg i dag. På 1950-tallet sendte professor i folkloristikk ved Universitetet i Oslo, Olav Bø, ut et spørreskjema til alle prester i Norge, og flere i Sverige, for å undersøke om denne skikken var vanlig. Det viste seg at prestene generelt hadde liten kunnskap om den. Imidlertid skulle det vise seg at kirketjenere, gravere og kirkehåndverkere var godt kjent med tradisjonen. En håndverker fortalte at han gjennom sitt yrkesliv hadde kommet

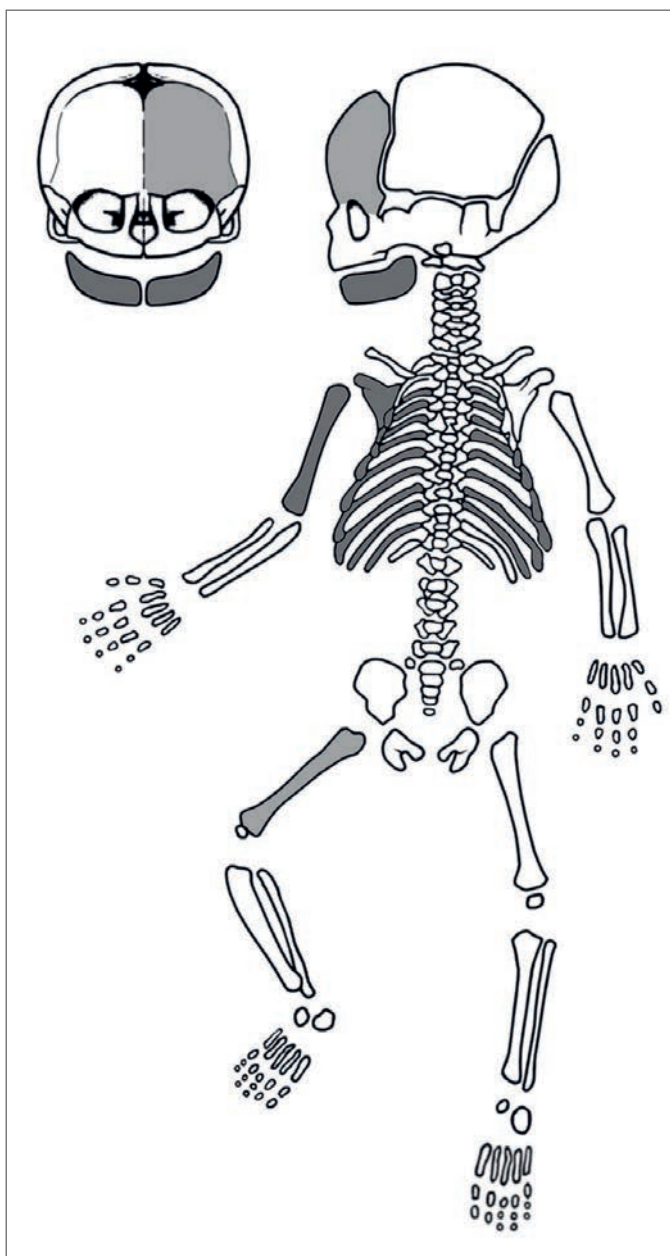
over hundrevis av slike esker. I løpet av de nesten sytti årene som er gått siden Bøs undersøkelse, har flere nye fosterskrin blitt oppdaget i norske kirker. Generelt virker det som om det er funnet langt flere skrin i Norge enn i de andre nordiske landene, men lignende studier er ikke utført der. Uten omfattende landsdekkende undersøkelser, slik som Bøs, kan ikke den faktiske rekkevidden av denne skikken bli kjent.

Fosterskrin varierer i materiale, størrelse og utforming. De spenner fra små hjemmesnekrede esker til sekundær bruk av forskjellige typer emballasje som sigaresker, smøresker, fyrstikkesker og avisapir eller utslitte tekstiler. Dette forteller at folk tok i bruk det de hadde for hånden. De fleste fosterskrin har hatt lokk. Noen av skrinene er dekorerte, og det er funnet både malte og utskårede med forseggjort design. De kan være runde, ovale eller firkantede. I mange bygder i Norge fantes det personer som (mer eller mindre) spesialiserte seg på å lage finere, mer utsmykkede esker som de solgte til dette formålet.

GÄLLARED-FOSTERET

Skjelettfragmentene etter Gällared-fosteret ble undersøkt mak o g m i k s p s k g s a m m e h i g t m e d a æ r e d data om embryonal utvikling og fosterutvikling. Skrinet, likk e d t g i a e k f r a g n e n e r f r a s k i n t b e o g å s t d r t . F o t e r e t b e s t å r a v 23 b i t t e s m å b e i n , i n k l u d e r t r i b b e i n f r a b e g g e s i d e r a v k r o p p e n (n i f r a h ø y r e o g å t t e f r a v e n s t r e) , v e n s t r e o g h ø y r e h a l v d e l a v u n d e r k j e v e n , h ø y r e o v e r a r m s b e i n , e t u i d e n t i f i s e r t l a n g t b e i n o g f l e r e b i t e r a v p a p i r t y n t b e i n . D e t a n s l å s a t f o t e r e t d i s a g r s k p k e l l e r – g m l i g a e r d e t y n g s t e r a p p o r t e r t e f r a e n a r k e o l o g i s k k o n t e k s t . B e i n e n e e r s k j ø r e , m e n i g o d s t a n d , o g i n g e n p a t o l o g i s k e e n d r i n g e r b l e i d e n t i f i s e r t . F r a g m e n t e r a v t ø r k e t v e v s i t t e r f a s t p å o v e r f l a t e n , o g o v e r f l a t e n h a r e t f i b r ø s t u t s e e n d e s o m f o r t e l l e r a t d e t m u m i f i s e r t e f o s t e r e t b l e s p i s t a v i n s e k t e r (d e r m e s t i d b i l l e r) . S k r i n e t v a r s a m m e n s n e k r e t f r a s k r a p v e d m e d j e r n n a g l e r , o g l i k k l e d e t v a r s y d d a v g j e n b r u k t h u s h o l d n i n g s l i n t ø y a v b o m u l l . B e g g e v a r s p e s i e l t t i l p a s s e t d e t l i l l e f o s t e r e t . D e n g o d e b e v a r i n g e n a v G ä l l a r e d - f o s t e r e t e r g a n s k e u n i k t . B e v a r i n g s g r a d e n s k y l d e s e n n a t u r l i g m u m i f i s e r i n g m e d b a k g r u n n i e t v i k t i g s a m s p i l l m e l l o m m a n g e f o r s k j e l l i g e f a k t o r e r . B l a n t a n n e t b e s t å r e t f o s t e r a v o v e r 93 % v a n n (v o k s n e 46 %) o g h a r i n g e n t a r m b a k t e r i e r . S a m m e n m e d e t s v æ r t a b s o r b e r e n d e l i k k l e d e , d e n k a l d e o g t ø r r e l u f t e n i b å d e s k r i n e t o g r o m m e t u n d e r k i r k e g u l v e t , o g m e d f r e d o g r o s i d e n h ø s t e n 1831 h a r d e t t e a l s å f ø r t t i l e n n a t u r l i g m u m i f i s e r i n g .

Hvorfor kjente ikke Gällareds håndverkere eller fylkesarkeologen til denne skikken med skjulte fosterbegravelser i kirker? Olav Bøs forskning avslørte at det så sent som på 1950-tallet æ r j e n e n t r a d i s j o m e d f o t e r b g æ l s e r i b d N o g g Sverige. En mindre strukturert del av studien av Gällared-funnet besto av uformell korrespondanse og samtaler med praktiserende osteologer og flere arkeologer som representerte universiteter, museer og rettsmedisinske institutter i Skandinavia og Storbritannia. Av de 19 respondentene i studien oppga

Skjelettfragmentene av Gällared-fosteret. Bein i mørkegrått ble identifisert ut fra morfologi. De lysegrå beinene var identifikasjoner basert på deres relative posisjon med de andre beinene. Figur: G. Turner-Walker

mag at d j en e til g æ r med små b rn eller fø tre b d på kirkegårder og i kirker. Imidlertid var bare fire av respondentene klar over tradisjonen med skjulte begravelser av små fostre gjemt i kirker eller i kirkegårdsmurer. Konklusjonen er at k k a t o t s e t t h r g t t i g l e m m e b n

AVSLUTNING

Abort har alltid vært et sensitivt og tabubelagt tema, selv om d t h r æ r t e n k e n f e m e n i m a g k a r s l i v . O f t e s i e s det at man brydde seg mindre om spedbarn i gamle dager, fordi de så ofte døde tidlig. Tvert imot, Gällared-funnet viser at denne hendelsen var forbundet med sorg, og at folk brydde seg om sine døde barn, uansett hvor gamle de var. Skrinet g l i k e d t æ r s k e d r s d m e d m h f o d t l i l l e e l l e s v a n g e r s k a p s u k e r - g a m l e f o s t e r e t , o g s k r i n e t b l e p l a s s e r t t r y g t u n d e r k i r k e g u l v e t h ø s t e n 1831, da gulvet ble lagt i den nylig ombygde kirken, til tross for at det var ulovlig. Når studien av Gällared-fosteret er fullført, vil beinene vikles inn igjen i likkledet og legges tilbake i skrinet, som deretter vil bli plassert d r d t g t r e g e t i G ä l l a r e d k r k - p s a m m e s t e d s m d t b e f a t . F o f a t t e r a v a r t i k l e n t a k r h e r t e l i g G ä l l a r e d m e n g t s r å d f o s a m a r b i d g t i l l a t e l s e t i l å g e n n o m f ø r e o g p u b l i s e r e d e n n e s t u d i e n . V i d e r e m o t t a r f o r f a t t e r n e g e r a t i p m f a f v e t e r s k i n

Lesetips

- Bø, O. 1960. Øskjer i kyrkjemuren. *Norveg. Tidskrift for folkelivsgransking* 7
- Jantsch, A.K. og Ødegården, M. 2018. Den mindre viktige døden. Etterreformatoriske gravminners status. *Primitive tider* 2
- Maltin, E., Turner-Walker, G., Tegnhed, S. og Peacock, E.E. 2020. The concealed interment of a first-trimester foetus in Gällared Parish Church (1831), Sweden: Age-estimation and reconstructed taphonomy. *International Journal of Osteoarchaeology* 31.
- Maltin, E., Peacock, E.E., Tegnhed, S. og Hanner Nordstrand, C. 2020. Dødt barn i kirkegården. En studie av foster i kyrkelyd. Omtale: tåfallstid er fråd er rig. *META Historisk- arkeologisk tidskrift*.
- Peacock, E.E., Tegnhed, S., Maltin, E. og Turner-Walker, G. 2020. The Gällared shroud and the preservation of a clandestine early 19th century foetal burial. *Archaeological Textiles Review* 62:24–35.

Forfattere

Elizabeth E. Peacock er p b e s s o g k t u r h s t o i s k b e r a t o e N T N U V i t e n k p m a e e t .

Stina Tegnhed er arkeolog ved Kulturmiljö Halland, Halmstad, S e r i g .

Emma Maltin er osteoarkeolog og doktorand, Institutionen för arkeologi och antikens kultur, Stockhoms universitet, Sverige.

Naustet, skipet og krigerne

Et nytt stornaust fra eldre jernalder i Martenshagen i Steinkjer

Martenshagen i Steinkjer er et lite parkområde oppkalt etter Nicolay Martens, som anla hagen i 1879. Den har også vært kjent gjennom barnebøkene til Rolf Lyngstad – som hjemmet til Martensnissen og Vaffelkongen. I sommer fikk imidlertid hagen et nytt element: en stor naustbygning fra eldre jernalder.

*Nausttuften i Martenshagen.
Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet*

Naustet i Martenshagen er bare ett av mange naust fra eldre jernalder i Beitstadfjorden. Til sammen har vi å tolv mer eller mindre sikre funn. Alle er dateret til eldre jernalder, nærmere bestemt til romertid og folkevandringstid (dvs. mellom Kr.f. og 550 e.Kr.). Naustene ligger på litt forskjellig høyde over havet, noe som gjenspeiles i de ulike dateringene. Det betyr sannsynligvis at det ikke har vært mange samtidige naust i Beitstadfjorden.

Flere av naustene har vært stort sett ubeskadiget. Naustet på Grønnesby på Sandvollan, Inderøy, har vært ca. 40 meter langt og minst 2 meter bredt på det bredeste. Naustet i Martenshagen har vært ca. 14,5 meter bredt. Et av de få skipene vi kjenner fra denne tiden, er Nydamskipet fra Danmark, som er 23 x 3,5 meter. Vi ville fått fire slike skip i bredden i naustet i Martenshagen! Størrelsen og det faktum at de ofte er plassert i nærheten av gravhauger, gjør at vi må tenke på disse bygningene som mer enn bare pakishytter.

ment for oppbevaring av båter. Spørsmålet er hvordan de skal forstås, men først skal vi se på det nye naustet i Martenshagen. Naustet på Grønnesby har nemlig fått konkurranse om å være det største naustet i Beitstadfjorden.

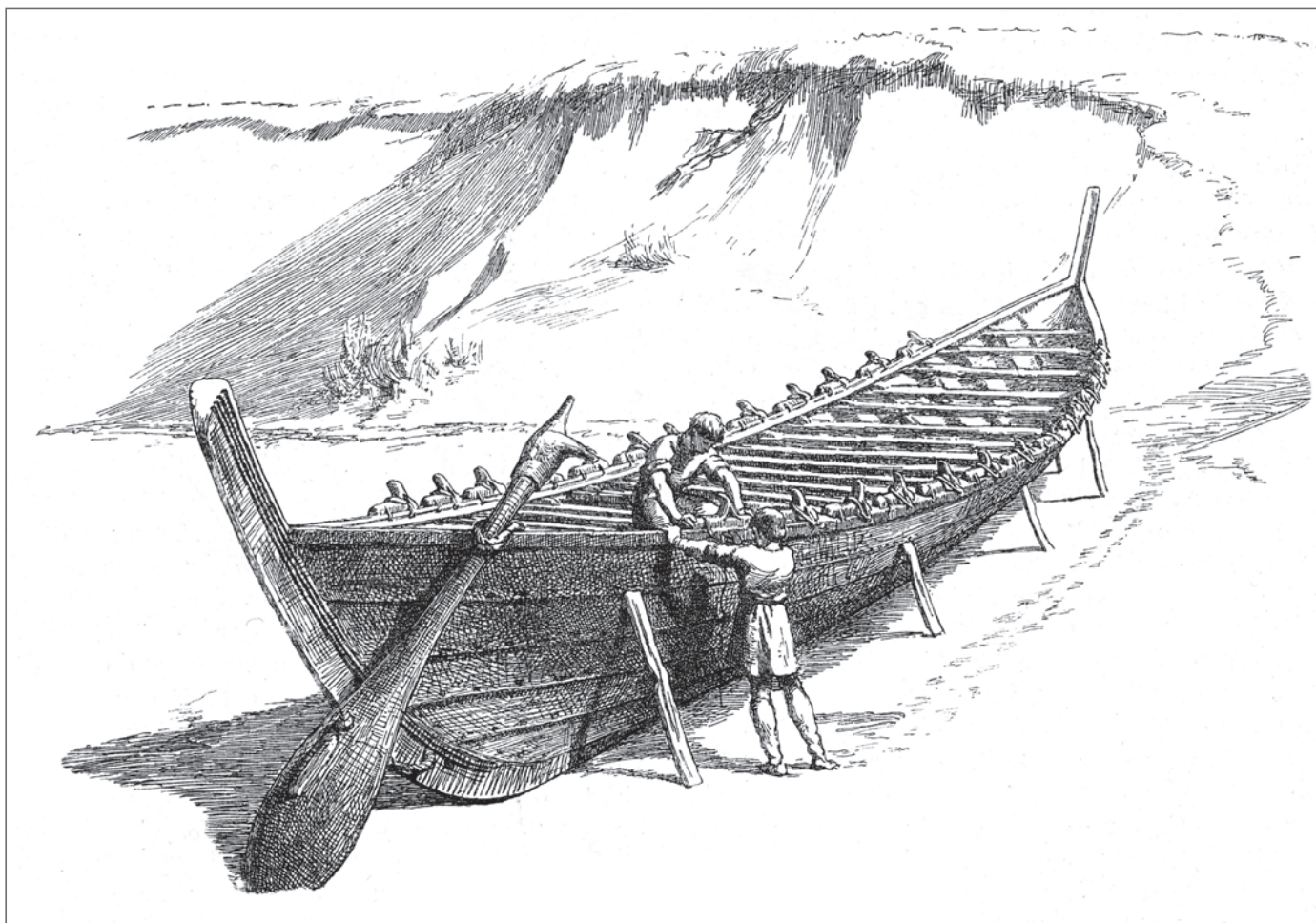
NAUSTET I MARTENSHAGEN

I forbindelse med utgravingen av Rismeløkken på Trødal lag fylkeskommune registrert flere grøfter og groper fra eldre jernalder i Martenshagen. Derfor startet vi undersøkelsen med å fjerne de øverste, omrotede lagene med gravemaskin.

I løpet av de første dagene ble det klart at det var et stykke blant grøftene. De dannet en hesteskolignende form som var fylt med stein. Samtidig ble det funnet flere båtnagler. Grøftenes form, plasseringen i landskapet og høyden over havet stemte overens med de tidligere funnene av et naust. Sannsynligvis representerer grøftene fundamenteringen

Naust fra eldre jernalder i Beitstadfjorden. Noen er bortpøyd, noen er skadet, og tre er utgravd (Lænn, Lø og Martenshagen). Kun tufta på Grønnesby er bevart i sin helhet, så å si uskadd. Illustrasjon: Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet

Rekonstruksjonsforslag av Nydamskipet som var 23 meter langt. Nydamskipet er datert til rundt år 320 e.Kr.
 Illustrasjon: Anders Kvåle Rue, Nordic Image

for å sette seg. Etter å ha sett på arten av hullene i bunnet et av de største naustene vi kjenner til fra norsk eldre jernalder, minst 14,5 meter bredt og 35 meter langt. Naustet kan ha vært lengre, ettersom dets nordlige del sannsynligvis er tatt av Steinkjerelva. På den søvestre siden ble det bygget en av to parallelle galler som var mellom 3 og 4 cm brede. I profilen kunne man se at grøftene var fylt med stein og sand, som støttet den nedre delen av naustet.

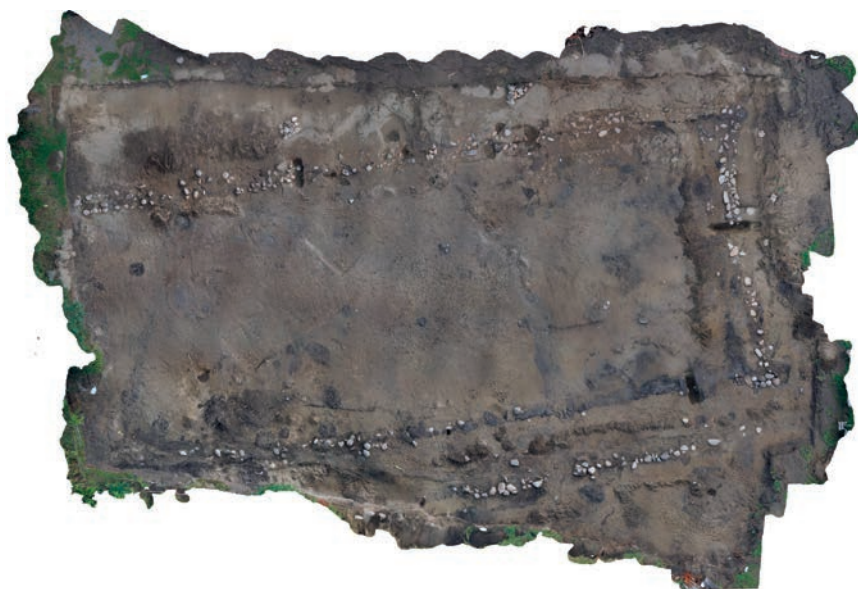
Dessuten var det lagt et stort skudd av en med åtte eller ti.

HVA MED TAKET?

Bolighusene i jernalderen var vanligvis treskipete langhus, med taket bestående av to innvendige rekke med stolper. Slike takbærende stolper finner vi som regel ikke i naust fra jernalderen. Dette har blitt tolket som et behov for å ha et stort, åpent rom inne i naustet, muligens for å få plass til å bygge og oppbevare båter. Dette vil ha lagt et stort press på veggene, som på sin side ble støttet opp med stolper. Man måtte derfor finne andre metoder for å bære taket.

Dette synes å ha blitt løst på ulikt vis. Den store nausttufta på Grønnesby på Inderøy består av massive steinvoller (for øvrig et synlig kulturminne og vel verdt et besøk!). Den store mengden stein har lagt press på veggene fra utsiden, noe som har bidratt til å holde taket sammen. I naustet på Lænn, vest for Steinkjer, har de løst problemet med tre par takbærende stolper i naustets indre del samt mindre stolper nærmere veggene i den ytre delen. Her har veggene vært forsterket ved at de er blitt bygget som palisadevegger, det vil si tett i tett med stolper (se SPOR nr. 1, 2007). Sannsynligvis har det også her vært steinvoller som har bidratt til å holde bygningen sammen.

I naustet i Martenshagen fantes ingen takbærende stolper i innertaket. Vekken av hullene i naustet ble løst opp med en pålegg. Den ytre galler i søvestre siden ble løst opp med en forsterket av veggene på den indre siden. Det ble imidlertid ikke funnet en tilsvarende galler på motsatt side. Dette kan indikere at naustet var asymmetrisk bygget, men det var så magre med åtte eller ti støtter i den ene enden at en slik tolkning er usikker.

Nausttufta i Martenshagen. Den antatte åpningen vender mot nordvest (venstre på bildet). Foto: Mats Aspvik, NTNU Vitenskapsmuseet

DATERINGER

Det ble tatt prøver til datering fra alle vegggrøftene og fra kokegroper og lag utenfor naustet. Dateringene viste for det første at m r å d t æ r t ø t l a d e d e r g g n m e l l m b s e a l d r og jernalder, ca. 500 f.Kr. For det andre at alle vegggrøftene var en del av den samme bygningen. Dateringene avslørte g å a t a s t e t h d t o f a s e r: é n i g e r o m e r t i d g é n i f b k æ d i g t i d D e t k n e n e n b t y a t h e t b e r e s t a n e r t i f o l k e v a n d r i n g s t i d, e l l e r a t d e t b l e b y g g e t e t n y t t h u s p å n ø y - a k t i g s a m m e p l a s s. H v i s d e t s i s t e e r t i l f e l l e t, k a n d e t s y n e s s o m o m d e t e r d e s a m m e g r ø f t e n e o g d e s a m m e s t o l p e h u l l e n e s m b e b g t e t.

De landhevingskurvene som finnes i det indre av Trondheimsfjorden, er gamle og med lav oppløsning. Imidlertid kan det synes som om bygningen lå litt høyt i forhold til samtidig strandlinje. Det vil si at åpningen på naustet ikke lå helt i vannkanten. Dette er ikke uvanlig på andre naust fra samme periode.

F o k l e t t r e æ r k g æ r m e p v i r k t s a d t g r p a t a s t e t h a r b r e n t n e d. S i d e n o m r å d e t h a r b l i t t p l ø y d i n y e r e t i d, e r d e t m e s t e a v t u f t a ø d e l a g t. D e s t o r e s t e i n m e n g d e n e s o m s a n n s y n l i g v i s h a r s t ø t t e t v e g g e n e, h a r a n t a g e l i g b l i t t d u m p e t u t i e l v a.

FUNN

En av årsakene til at disse bygningssporene tolkes som naust, er at vi finner båtnagler i grøftene. Dette var også tilfelle for naustet i Martenshagen. Det at flere av naglene har roene på, tyder på at det sto en båt i naustet da det brant. I tillegg fant vi jernslag, noe som ikke er uvanlig å finne. Det kan bety at bygningen ble brukt til båtbygging og eventuelt til reparasjoner.

I et av stolpehullene fant vi et skår av spannformet keramikk. Den dateres til folkevandringstid, noe som passer med C14-dateringene.

PLASSERINGEN I LANDSKAPET

Flere av naustene i Beitstadfjorden synes å ha hatt en plassering hvor synlighet har vært viktig. De har ligget på opphøyde p l e r i t e r r e n g t g g e r a m e d g a b g r r d . N a s t e t i M a r t e n s h a g e n h a d k a k e d n m e s t b e m e r k l e s e r i d g p l a s s e r i n g e n a v d e v i k j e n n e r t i l, s i d e n d e t l å v e d d e t t r a n g e l ø p e t s o m f ø r e r i n n o g u t a v v a s s d r a g e n e i n n o v e r i l a n d e t. I n n e n f o r h a r d e t v æ r t e t s t ø r r e v å t o m r å d e, h v o r B y a e l v a o g O g n a m ø t e s. I d e n a n d r e e n d e n, v e d d e t t r a n g e l ø p e t v e d B y a f o s s e n, f i n n e r v i d e i k k e m i n d r e b e m e r k e l s e s v e r d i g e s t o r h a u g e n e p å H e l g e (s o m s a n n s y n l i g v i s e r l i t t y n g r e e n n n a u s t e t). A t n a u s t e t l i g g e r a k k u r a t p å d e t t e s t e d e t, k a n v æ r e a v s t r a t e g i s k e g r u n n e r, m e n o g s å m e r s y m b o l s k e. V e d å l e g g e d e n n e s t o r e b y g n i n g e n a k k u r a t h e r k u n n e m a n k o n t r o l l e r e t r a f i k k e n i n n g t u a v d s t o e æ s s d a g a s m f ø t e i e r i l a d t i v a O g n a, R e i n s v a t n e t, F o s s e m v a t n e t o g S n å s a v a t n e t. D e n o m f a t t e d j e r h r a m s t i l l i g n i v t h r f a t s t e d i i h a d t i e l d r e j e r n a l d e r, o g t r a n s p o r t e n a v a n d r e v a r e r h e r f r a, g j o r d e d t t e t i l e t s æ r t i v k i g s t e d å h r b l e r e. S a m t i d g k n d t h æ r t e t b t g l i g s y n b s k e l e m e n i d t å l e g a s t e t n e t t o p p h e r. L i t t s e n e r e b l e d e u s e d v a n l i g e s t o r e g r a v h a u g e n e v e d B y a f o s s e n p å H e l g e, e l l e r d e t h e l l i g e e i d e t, h t. N a v n e t a n t y d e r a t h e l e d e t t e o m r å d e t k a n h a b l i t t o p p f a t t e t s o m e t s t e d m e d s p e s i e l l e k v a l i t e t e r, l a n g t u t o v e r d e r e n t ø k o n o m i s k e.

NAUST FOR HVEM?

Hvem var det som bygde naustene, og hvorfor var de så store? Flere av naustene i Beitstadfjorden har vært monumentale bygg, men spesielt det i Martenshagen og det på Grønnesby. Naustet i Martenshagen har vært på over 500 m². Siden vi ikke kjenner den eksakte lengden, kan det ha vært enda større. Det må ha vært et krevende arbeid å bygge naustet med de massive e g a . P l a s s e r i g n i l a d k p t g d n s t o e a r b i d i n - s a t s e n v i s e r a t d e t t e i k k e v a r e n h v i l k e n s o m h e l s t b y g n i n g, m e n h g m s k l e f r a m v s e s t a t a .

De skipene som kjennes fra perioden, blir regnet som krigsskip, og det er derfor nærliggende å tro at naustene representerte krigerne. Mye tyder på at krigerne i Nord-Europa på den tiden var organisert i det som kalles krigsfølger. Dette var unge krigere som samlet seg rundt en leder. Som en motytelse for deres lojalitet måtte lederen fordele rikdommen, eller det plyndrede godset, mellom krigerne. Dette skjedde sannsynligvis i ritualiserte former knyttet til seremonier, fester og gavebytte. Kontinentale kilder forteller om germaniske stammer som herjet i romerske grenseområdet både i romertid og folkevandringstid. Dette var krigergrupper på jakt etter godset som de følede behov for. I tillegg unna naustet i Martenshagen, i gravene på Egge, ligger det rikgaffun fra romertid. De består av bånd, beiler og sverd som stammer fra det romerske imperiet. Kanskje beilerseggene tallet på åtte som de følede behov for av en krigerleder, eller kanskje de representerer krigerlederen selv. Kanskje har Victoria-sverdet fra Egge blitt framvist i det store hallen i Martenshagen.

Det sies om den litt senere germaniske hallen at hallens krigsfølgers skjebne var lik. Kanskje var det slik med naustet,

skipet og krigerne også, at deres skjebne var den samme. Dette kan være årsaken til at så mange av naustene ble brent, muligens med ett eller flere skip inne i naustet. Et nytt krigerfølge betydde begynnelsen på en ny æra og et nytt naust. Naustet, skjønt i tillegg til å være et sted der de sto i sammenheng.

Lesetips

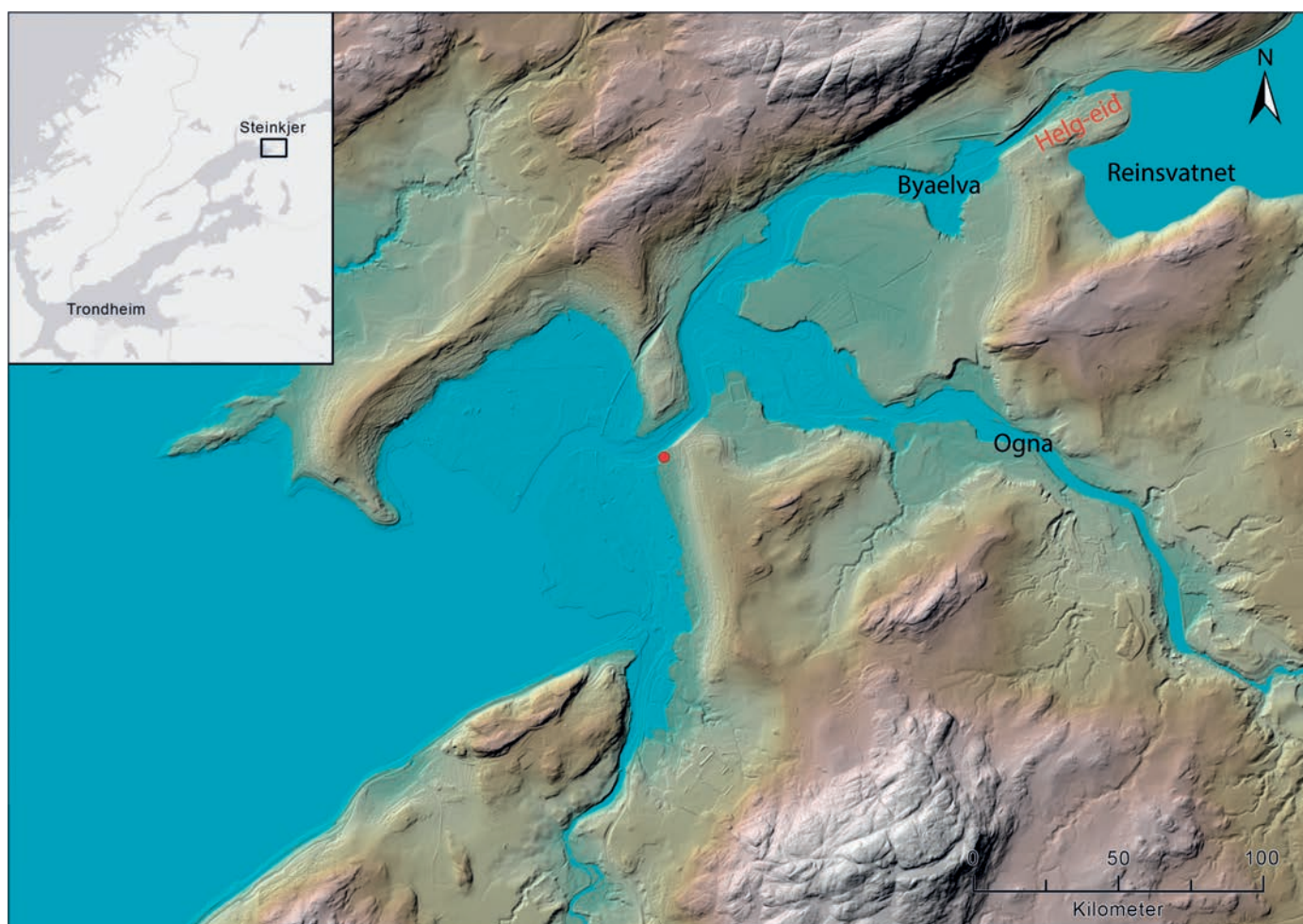
Grønnesby, G. 2007. Naustet på Lænn. SPOR 2007:1. NTNU Vitenskapsmuseet

Grønnesby, G. og Ellingsen, E.G. 2012. Naustene på Lænn og Lø – en manifestasjon på krigerfølgets status. *Vitark: Acta archaeologica Nidrosiensia* 2012, Vol. 8, s. 124–139. Akademisk forlag

Forfattere

Geir Grønnesby er forsker i arkeologi ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Mats Hansen Aspvik er feltarkitekt og leder for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Landskapet rundt Steinkjer slik det så ut da havet stod ti meter høyere enn i dag. Naustet i Martenshagen er markert med en rød prikk.
Illustrasjon: Magnar Mojaren Gran, NTNU Vitenskapsmuseet

*Illustrasjon av hvordan den yngste og øverste
båtgraven kan ha sett ut. Illustrasjon: Ragnar
Børsheim, Arkikon*

Båtgrav i båtgrav

Haugbrott som vitne om forfedrekult i Vinjeøra?

Gjennom to sesonger undersøkte arkeologer fra NTNU Vitenskapsmuseet et gravfelt fra yngre jernalder på gården Skeiet i Vinjeøra. Funn av en båtgrav som var gravd ned i en eldre båtgrav, ga et unikt innblikk i jernaldermenneskenes tros- og forestillingsverden, og deres forhold til døden og etterlivet.

ASTRID B. LORENTZEN OG RAYMOND SAUVAGE

BÅT I BÅT

På et jø d p g rd n Sk iet b e d t f n t sp r etter ti sirk -
lære g øfter sm mark rte d t sm en g g x r g a b g r.
Slike grøfter kalles fotgrøfter, og ble laget rundt gravhaugene
fo å m ark reg d lig ø ef o men

I fo g b ta til d n sø lig te av disse g a b g n b e d t f n -
net rekker med klinksøm, som tydelig dannet den spissovale
fo men til en båt. Det f n ste teg t p at d tte x r n mer
uvanlig enn en vanlig båtgrav, fikk vi tidlig i undersøkelsen,
d i p g t at rek n lå skj ev i fo b d til b rad e. I
en båt som har fått ligge uforstyrret i jorda, vil man kunne
fo v n e at b tsøn men d n r et sm metrisk av rk etter
båten. Derfor ble det ble raskt foreslått at vi her hadde to båter,
altså en mindre båt inni en større. Kunne det virkelig stemme?

Båtgravens plassering i den sirkulære fotgrøften. Foto: Kristoffer R. Rantala, NTNU Vitenskapsmuseet

Det i ste seg at d n ø rste b t h t r h j o n æ r m tren
seks meter lang, og at den utgjorde graven til en kvinne fra
vikingtid, trolig fra andre halvdel av 800-tallet. Kvinnen var
begravd med ovale skålspenner, et perlekjede og et korsfor-
met irsk seletø b slag s m æ r m g o t til en s p æ . H n
hadde en sigd liggende på magen, og hadde fått en rekke
h d r b i d redsk p r med seg i g æ n L i k n d f o d t
hennes lå skallen til et storfe, lagt opp ned, sammen med et
s p æ h l i a s t e i g t e s v e r d h l b i n

Båten var støttet opp med store steiner under kjølen og på sidene. Da vi hadde tømt innholdet, ble vi imidlertid nokså

forbløffet. Vi kunne nemlig se at det fantes gjenstander som lå under klingsømmen, og som åpenbart vitnet om at denne mid e b̃ t̃g av en h d b̃ itt g ad a d i en eld e g stø re b̃ t̃g av.

Den eldste båten har vært omtrent ni meter lang, og vi så at det manglet klunksøm sentralt i den, der hvor den yngre båten hadde blitt gravd ned. Dette måtte bety at treverket i den eldste båten allerede var godt nedbrutt da den mindre båten ble gravd ned. I den større og eldre båten var det gravlagt en mann, som blant annet hadde fått med seg et enegget sverd, et spyd, en skjoldbule og bisselet til en hest. Funnene i mannsgraven

Illustrasjon av hvordan den eldste båtgraven kan ha sett ut. Illustrasjon: Ragnar Børsheim, Arkikon

på 1200-tallet og på 1300-tallet. Det må altså ha gått flere år etter at den ble gravlagt, til man åpnet graven og anla en ny grav oppi den.

I tillegg til den doble båtgraven ble det gjort spredte funn i fogdtafbene i ragaadi. Det betyr at funnet flere store perler av glass og av bergkrystall, en kniv og på p n til en ragaadi. Slike funn forteller oss at det kan ha vært en mer utvidet av i gaga n. Kanskje kan den ha ligget sentralt i haugen? Dessverre er den store gravhaugen borte etter flere hundre år med jordbruk på stedet, så spredte gjenstandsfunn er det som er igjen av den. Båtgravene har blitt bevart for ettertiden ved at de har blitt gravd ned under markoverflaten, og har dermed i stor grad gått ubetrukket.

HAUGBROTT

Haugbrott er den vanlige betegnelsen på å grave seg inn i haugen for å påvirke gravgods på ulike måter, både ved å fjerne gjenstander til gjenstander. Tidligere ble spillet etter haugbrott oftest tolket som plyndring, der hensikten var å hente ut verdigjenstander. I dag brukes begrepet oftere som en del av religionsutøvelsen eller en maktpolitisk handling. Det finnes flere eksempler på at de fleste haugbrott må ha skjedd i løpet av én generasjon etter gjenstandene. Man mener at noen av de kjente skipsgravene og storhaugene rundt Oslofjorden ble utsatt for haugbrott på 900-tallet, én til to generasjoner etter at de var bygget. Dette skyldtes trolig et maktpolitisk spill fra den danske kongemakten som markerte råderett over området.

Åpning av en eldre grav og av en yngre grav i den samme graven kan betegnes som en form for haugbrott. I vår tid er det vanlig å vite at man har gravd seg ned sentralt i den eldste båten for å anlegge enda en grav. Den nøy-

aktige plasseringen av den andre graven viser at man åpenbart har hatt nøyaktig kjennskap til hvor den eldste graven lå, og at den ligger på samme måte som den eldste graven. Dette er gjort av maktpolitiske årsaker, mener vi at den inngående begrepet på 1200-tallet er mer relevant for å forstå et påvis. Kanskje er det heller ikke rituelle eller religiøse handlinger som man har gjennomført ved begravelser, som ved å la den nye graven ligge i nærheten.

HVERDAGSRELIGION OG FORFEDRENE

Skandinavias førkristne tro og kult var kompleks og sammensatt. De fleste kjenner godt til dyrkingen av de store gudene som Odin, Frøy, Frøya og Tor, som ble gjort kjent via islandske mytologiske beretninger fra 1200-tallet, og som ble spesielt knyttet til haugene i Skandinavia som Lejre, Uppsala, Mære og Lade. Mesteparten av den religiøse praksisen i det førkristne samfunnet foregikk likevel på et lokalt plan, der dagligliv og religion var tett sammenhengende. Ved å studere sagaberetninger og gransking av forestillinger i folketroen har religionshistorikere og arkeologer forsøkt å danne seg et bilde av denne religiøse praksisen. Det som går igjen, er at dyrking av gjenstander til fordel for slekten. Dette var knyttet til gjenstanden og slekten som eide den, og forfedrene i gravhaugene var sentrale. Blant annet fantes det en forestilling om at forfedre kunne bli boende i gravhaugen, og man kunne både ofre og be til dem. Flere steder i landet er det dokumentert at man bar tilbudsmat og satte på gjenstander i haugen til 1200-tallet.

Også odelsretten som definerte eiendomsrett til jord, kunne knyttes til fordel for slekten. Ligningen fra midtaldren forteller at når det var tvil om hvem som hadde odelsretten, skulle man regne opp slektslinjen til «haug og heiðni». Arvretten gikk altså fra stamfaren til den samme slekten i minst seks generasjoner. Odselsrett og arveskifte var forankret

Slik forestiller man seg at et haugbrott kan ha foregått. Illustrasjon: Ragnar Børsheim, Arkikon

i slekten, og gravhaugene med slektens forfedre var fysiske man festasjøs m h tets lek en ilg r d n

De to båtgravene i Vinjeøra er sannsynligvis et uttrykk for et svært komplekst trossystem, hvor gravfeltet ikke bare ble brukt i forbindelse med selve gravleggingen med dens tilhørende ritualer, men hvor selve gravfeltet inngikk i en større sammenheng av ritualer og trosutøvelse. Graver som var tilknyttet spesielle individer, eller som inneholdt særlig verdifulle gjenstander, kan ha blitt åpnet som en del av de religiøse ritualene. Det er kjent at man har flyttet på og hentet ut gjenstander og skjelettdeler fra graver andre steder i landet. På gravfeltet på Gulli ved Tønsberg finnes flere eksempler på at man har flyttet på gjenstander, mens det i både Oseberg- og Gokstadskipet er funnet skjelettdeler i

plyndringsmassen. Skillet mellom døde og levende har nok sett helt annerledes ut enn det gjør i dag, og det å grave opp en av sine forfedre før man har gravd ned en ny grav, kan ha vært en helt naturlig del av samhandlingen mellom levende og døde slektninger.

Hag n med d to b t g a e n må h æ rt en av d b st s y - like gravhaugene på Skeiet, der den ligger helt ytterst på en skrent, med utsikt over Vinjefjorden. Dette må ha vært et visuelt monument langs ferdselsveiene i området. Oppgraving av en eld e b t g av g b g a e lse av en y i d a h g n var en kraftfull handling som bandt fortid, nåtid, levende og d sammen Kan k e æ r d t g å et t t r k f o a r e s k fte og nye generasjoner som overtok, der man gjennom ritualer knyttet seg til forfedrene som ga rett til odel. Kanskje var de to

døde ledere i slekten i hvert sitt århundre, med både høy rang og rett til en prektig begravelse. Det at den andre begravelsen er en kvinne, kan dermed også vise til at kvinner på denne tiden hadde en viktig posisjon i samfunnet, og som gjorde at

Lesetips

- Birkeli, Emil. 1938. *Fedrekult i Norge: et forsøk på en systematisk-deskriptiv fremstilling*. Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps-Akademi i Oslo. II. Hist.-filos. Klasse. N. 5
- Brendalsmo, J. og G. Røthe. 1992. Haugbrot eller de levendes forhold til de døde – en komparativ analyse. *Meta. Medeltids- arkeologisk tidsskrift* 91, s. 84–111.

Murphy, Luke John. 2018. Pre-Christian Private Praxis and Household Religion in the Iron-Age North. *Scripta Islandica: Isländska Sällskapetets Årsbok. Vol. 69*, s. 49–97.

Forfattere

Raymond Sauvage er prosjektleder for undersøkelsene ved E39 Vinjeøra og ansatt ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Viten på møte.

Astrid B. Lorentzen er feltleder for undersøkelsene ved E39 Vinjeøra, ansatt ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Viten på møte.

Utsikt over Vinjeøra og Vinjefjorden. Utgravningsområdet på Fjelnset sees i forgrunnen. Foto: Kristoffer R. Rantala, NTNU Vitenskapsmuseet

Inntrykk om AVTRYKK

Under andre verdenskrig bygde okkupasjonsmakten forsvarsverk langs hele norskekysten, og Vinjeøra var intet unntak. Gjennom omfattende arkeologiske undersøkelser i bygda 75 år senere ble ett av disse forsvarsverkene gjenfunnet, og ble gjenstand for arkeologers nysgjerrighet. Bunkeren hadde fått inngangene tettet igjen og deretter blitt dekket over med jord. Blant massene ble det funnet en del av en gammel sementpose som vekket både oppmerksomhet og interesse, med et avtrykk som satte dype inntrykk.

Vinjeøra ligger innerst i Vinjefjorden, som i gammel tid var en sentral sjøvei. Fjorden er lang og har bratte fjellsider, noe som gir landskapet et dramatisk preg. I eldre steinalder var Vinjefjorden for tynn med Hemnfjorden i forbindelse. Den kuleleia har trådd igitt en rask ferdsel gjennom skjærgårdslandskapet, mellom det som i dag er Vinjeøra og Kyrksæterøra. Også i jernalderen var Vinjeøra trolig sentral i ferdselen langs kysten. NTNU Vitenskapsmuseet har undersøkt en rekke arkeologiske lokaliteter langs Vinjefjorden, og i Vinjeøra ble det avdekket en

stor mengde funn, spesielt fra yngre jernalder og middelalder. To store gravfelt fra merovingertid og vikingtid vitner om rikdommen i rådtisluetjøera liden

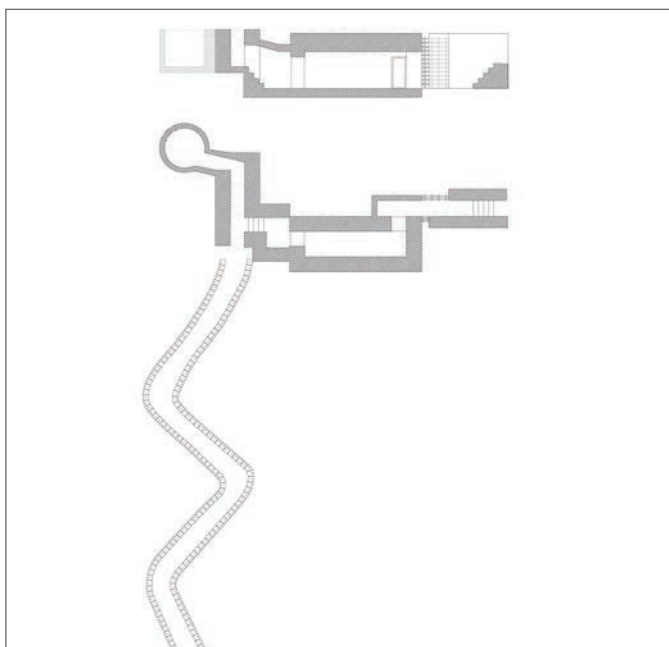
På gården Fjelnset ble det sommeren 2020 utgravd en større lokalitet med bosetningsspor fra jernalder. Gården ligger sentralt i Vinjeøra, på en terrasse kun 13 meter over havet. I tillegg til forhistoriske spor ble det gjort funn av nyere tids kulturminner i form av to bunkeranlegg fra andre verdenskrig.

DA KRIGEN KOM TIL VINJEØRA

Bakgrunnen for vår historie starter med invasjonen av Norge i 1940. Etter at tyske styrker okkuperte landet, begynte de å bygge festningslinjer. Utbyggingen av festningslinjene i omfang gjennom de to første krigsårene, før utbyggingen ble intensivert i 1942 med Hitlers såkalte Vikingordre, en ordre som innebar en massiv utbygging av kystfestninger i landet. For å sikre seg mot angrep av en rekke store kystfort og mindre forsvarsposisjoner, i tillegg til flyplasser og luftforsvar. Formålet bak *Festung Norwegen* var å bygge et land som en alliert sjø og samtidig gi et trykkløst forbruk av jern og almen som betingelse for Narvik. Forsvarssystemet inngikk i Atlanterhavsvollen, en tysk forsvarslinje som strakk seg helt fra russegrensen i Finnmark til spanskegrensen i Sørvest-Frankrike. Atlanterhavsvollen bestod av en rekke forsvarspunkter, med store kystfort som den viktigste forsvarspunktet. De største av disse i Norge var Austrått fort på Ørland, Fjell fort utenfor Bergen, Møvik fort ved Kristiansund og Trønderfesten ved Hærestad

Også i Vinjeøra ble det anlagt kystbefestninger. Disse var riktignok av en mer moderat størrelse, der batteriet var bestykket med fire eldre østerrikske kanoner fra første verdenskrig. I tillegg kom luftvern- og maskingeværstillinger. Mellom disse ble det anlagt et stort antall løpegraver. I mange tilfeller ble slike kystfort anlagt ved hjelp av krigsfanger. I forbindelse med utbyggingen i Vinjeøra ble det etablert en fangeleir for sovjetiske krigsfanger. Der denne stod, heter det i dag Russerveien, og det er reist et minnesmerke for fallne sovjetiske soldater på Vinje kirkegård. Denne ligger inntil Vinje kirkegård og ble opprettet i 1953. 165 sovjetiske soldater ble flyttet hit fra andre gravplasser i Trøndelag

Bunkeranlegget som arkeologene avdekket på Fjelnset, hadde utsyn over Fjelnsetbukta innerst i Vinjefjorden og lå skjult bak et utstikkende nes om lag 650 meter lenger ute i fjorden. Innseilende skip i den trange Vinjefjorden ville

Til venstre: Profil- og plantegning av bunkeranlegget.
Figur: Kristoffer R. Rantala, NTNU Vitenskapsmuseet

Over: Innsiden av bunkeren. Foto: Kristoffer R. Rantala,
NTNU Vitenskapsmuseet

Bunker, maskingeværstilling og oppmurt nedgang like etter avdekking. Foto: Kristoffer R. Rantala, NTNU Vitenskapsmuseet

ikke ha oppdaget denne stillingen før det var for sent. Bunkeren var koblet til en maskingeværstilling via en passasje på den ene siden, og hadde en annen utgang på motsatt side. Bunkeren målte 7,2 x 3 meter i plan og bestod av 0,8 meter tykke vegger og tak. Bunkerens tykkelse, altså styrkeklassen, ble av tyskerne kalt *Verstärkt Feltmessig*, forkortet VF. Til sammenligning ble ubåtbunkeren Dora I i Trondheim

oppført i styrkeklasse B med opptil 2,5 meter tykke vegger og 3,5 meter tykt tak. Tyskerne la med andre ord ikke inn flere ressurser enn nødvendig for å ha et fungerende kystfort i Vinjeøra, selv om det må nevnes at bunkeranleggene på Fjelnset var nedgravd, og at jordmassen rundt har fungert som et ekstra lag beskyttelse

FORSVARSVÆRKET GJENFUNNET

Før feltoppstart på Fjelnset var vi klar over bunkeranleggene. Grunneieren hadde satt plogen i bunkeren gjentatte ganger, noe vi senere kunne se sporene etter, og det var også gjennom føtten og ofysisk d rsk lse r l b liteten Den undersøkelsen viste et klart bilde av bunkeren vi senere avdekket. Det er ik x h ig f o s å g a v frem k ig m i r fra andre verdenskrig, og derfor vekket dette stor interesse blant feltstaben. Bunkerens tak viste seg å ligge på det samme nivået som vi skulle grave ned til, og det ble i første omgang ikke gjort noe mer enn å avdekke akkurat nok til at taket ble til s g . N o n b r s e a r e b e p n e r k m h t e n i g e n rettet m o b r e n N y g e r r i g t e n t i l å g a v s e g i n t i l den ble for stor, og spadene ble funnet frem. Normalt ligger inngangen til en bunker nær et av hjørnene, så det var der vi startet å grave. Omsider ble den funnet, og for første gang på mag år x r b r e n a p n i g e n U d r d t t e a r b i d t b n vi til å spa opp en gjenstand som lå inntil bunkerveggen, og s m v d f o s t e g k s t b e l a g t i l s i d s s m e n l i t t r a r s t e i n Det v s t e s e g r i m b å x r e o b l t a e t .

Inngangen er lokalisert. Sementposen ble funnet nedgravd til venstre i bildet og umiddelbart lagt til sides. Foto: Hanne Bryn, NTNU Vitenskapsmuseet

Til venstre: Forsiktig transport inn fra felt. Foto: Hanne Bryn, NTNU Vitenskapsmuseet

Over: Nærbilde av rumpeavtrykket. De tynne, tverrgående rillene på toppen viser hvordan posen har vært bundet fast med tau. Foto: Kristoffer R. Rantala, NTNU Vitenskapsmuseet

SPORET SOM SATTE SEG

Etter nærmere undersøkelser ble gjenstanden gjenkjent som en sementblokk, rettere sagt en størknet sementpose. Selve posen hadde råtnet bort, men det var tydelig at sementen hadde størknet mens den fortsatt var i posen. Sementblokken var knekt i to, og posenes folder og konturer var godt synlige på den gjenværende enden av den. To riller viste at den hadde vært bundet fast med tynne tau. Vår sekk har trolig ligget øverst i en fastbundet stabel. Den viktigste detaljen, og som gjorde dette til et unikt funn, var to dype forsenkninger på toppen av sementposen. Etter hvert forstod vi at dette var et mistenkelig gjenkjennbart avtrykk. Det var fra en person som hadde tatt seg en pust i bakken på en provisorisk stol. Vedkommende fikk med det sementert akterspeilet sitt, og vi har med stor sikkerhet – for første gang i norsk arkeologisk historie – kunnet skrive funnkategorien *rumpeavtrykk*. Entusiasmen kan ikke ha vært like stor på hendelsestidspunktet, siden posen havnet i gjenfyllingsmassen rundt bunkeren. Heldigvis for oss har den nå kommet til rette igjen, til stor interesse for både fagfolk og andre besøkende som var innom feltet.

PERSONLIG TILKNYTNING

I og med at sementblokken ble funnet i fyllmassene rundt bunkeren, kan vi gå ut fra at den i sin samtid ikke ble ansett som noe annet enn avfall. Hva er det da som gjør funnet så spesielt for oss? Først og fremst fordi det er et spor som kan knyttes til et menneske, og som dermed gir en personlig tilknytning til fortiden. Tyske forsvarsverker er i dag redusert

til grå og sterile skall, strippet for deres opprinnelige innhold. De står kun igjen som fargeløse ekko fra fortiden. Én gang var de imidlertid fylt av aktivitet, og de påvirket livet til både soldatene som tjente ved dem, og sivile som levde rundt dem. Avtrykket av bakenden i sementposen står i sterk kontrast til den øvrige upersonlige og grå materielle kulturen som ble etterlatt av okkupasjonsmakten. Funnet gir oss en forbindelse til en av de mest dramatiske periodene i norsk historie, nemlig okkupasjonstiden. Rumpeavtrykket er, på samme måte som enkelte inskripsjoner i noen bunkere, et direkte bindeledd til et levende menneske som var involvert i byggingen. Fordi mange personer og nasjonaliteter var involvert i utbyggingen av kystforsvaret i Norge, kan avtrykket stamme fra en lokal arbeider, en tysk soldat eller sivilist, eller en utenlandsk arbeider eller krigsfange. Hvem dette var, vites ikke, og det kommer sannsynligvis heller aldri til å bli oppdaget. Vi kan derimot slå fast at vedkommende fikk bakdelen sin forevige i sement, noe som samtidig gav et direkte og personlig bindeledd til fortiden, en sess de fleste kan identifisere seg med.

Forfattere

Kristoffer Rolf Rantala er feltleder for undersøkelsene ved E39 Vinjeøra og ansatt ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Hanne Bryn er feltleder for undersøkelsene ved E39 Vinjeøra og ansatt ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Boktips

AUDUN DYBDAHL

MED ØKS OG SAG

Så k res g m reren red k p rf raiv k g id il tallet

Boka beskriver tømmerens og snekkerens redskaper gjennom en periode på over tusen år. Tømmeren brukte økser til det meste, fra felling av trær til glatting av stokker. Snekkeren fikk etter hvert mange typer sager til hjelp i arbeidet. Tømmeren utførte de tungeste arbeidene. Ifølge en samtidlig beretning ble en tømmer på 1600-tallet klare seg med tretten redskaper. En finsnekker tidlig på 1800-tallet hadde et femtital forskjellige redskaper. I tillegg ble mange av bygninger – med blant annet dører, vinduer, trapper og listverk – ble etter hvert en oppgave for snekkeren, i alle fall i byene.

Audun Dybdahl følger redskapene gjennom tre tidsperioder: vikingtid, middelalder og nyere tid. Hovedvekten er lagt på den siste perioden, da det etter hvert ble utviklet en lang rekke redskaper for å tilfredsstille nye krav til former og overflatebehandling. Ikke minst gjelder det høvelen, som på 1700-tallet fremstår en eksklusivt redskap.

Mange bilder av redskaper, med beskrivende tekst, gir nyttig kunnskap til både museumsansatte og folk flest som vil gjøre seg kjent med innholdet i bostedets arkiv.

Audun Dybdahl er professor emeritus ved Institutt for historisk og arkæologisk studier, NTNU. Han har skrevet et tjuetalls bøker om emner innen arkeologi, historie og samtid samt en lang rekke artikler. I tillegg har han boken *Med angel og not. Fiskeutstyr ved kysten fra steinalder til motoralder*.

ÅRBOK FOR NORSK MARITIMT MUSEUM

MENNESKET OG HAVET 2021

Artikelen i denne utgaven av *Mennesket og havet* strekker seg geografisk fra portugisernes ekspansjon langs nordvestkysten av Afrika til kartleggingen av Svalbard. Andre temaer er fartøyvern og flytende kulturminner, gravhauger som seilingsmerker i vikingtiden, et skipsfunn fra tidlig nytid i Oslo havn, en tegning av en tidlig norsk losetide i et tysk arkiv samt regattaen i Nyttetraffikk på Glomma på 1900-tallet og den dramatiske redningsaksjonen etter Alexander L. Kielland-ulykken i Nordsjøen i 1980 blir også behandlet.

Mennesket og havet er et viktig forum for presentasjon av kulturhistorisk forskning i Norge innenfor maritim arkeologi, etnologi og historie. Redaksjonen vurderer også maritimt orienterte bidrag fra andre fagdisipliner. Årbøkene spenner vidt i tid, rom og tematikk, og de inneholder både artikler skrevet for den allmenne interesserte leser og faglige eller videnskaplige artikler for faglig utdannet lesning.

Kammergraven på Hestnes

Graver er kanskje noe av det arkeologer liker best å undersøke. I førkristen tid fikk den døde gjerne gaver med seg i graven. Dessuten kan gravene gi innblikk i fortidig religion og ritualer, selv om dette kan være vanskelig å tolke og forstå. En gravs utforming kan også ha mange variasjoner, og særlig vikingtiden er en periode med en rekke forskjellige uttrykk og gravformer.

*Solnedgang over teltet vi satte opp over kammergraven.
Foto: Eystein Østmoe, NTNU Vitenskapsmuseet*

EYSTEIN ØSTMØE

De arkeologiske undersøkelsene som ble gjennomført i forbindelse med bygging av ny E39 mellom Betna og Stormyra i 2019 og 2020, ga oss mye ny kunnskap om gravtradisjoner i området under vikingtiden. Tre av feltene som ble utgravd, hadde spor etter graver fra vikingtiden. Et av de mest utraskede funnene på Hestnes ved Valsøya, der en kammergrav fra 800-tallet dukket opp. På Vinjeøra har det i løpet av de to siste årene blitt gravd ut mange spor etter åre funn. Kan kjønn bli i de forvente å finne under bakken på Hestnes, var ganske stor, da flere forundersøkelser var gjort. Slike forundersøkelser gir ofte en god pekepinn på hvilke ting som finnes i områdene vi undersøker. Men noen ganger finner man likevel noe helt annet.

EN UVENTET GRAV

Etter at matjorda var fjernet med gravemaskin, gikk vi i gang med å grave ut strukturen i bakken for å se på restene. Det var ikke veldig mange, og det så heller ikke ut til at noen av dem utmerket seg ved å være spesielt interessante. Men én av dem skilte seg litt ut. Dette var en rekke anguler nedgraving som vi først trodde var noe moderne, men som skulle vise seg å være et lag mer spennende enn vi hadde håpet på.

25 cm under bakkenivå begynte vi å få utslag på metalldektoren, i et mørkt lag som lignet mye på lag vi hadde funnet i ubrente graver på feltet ved Vinjeøra. Dette laget besto av organisk materiale som antageligvis er nedbrutte rester av både menneske, tre, pels og andre ting. I hjørnene fant vi noe som så ut som stolpehull – kanskje hadde vi funnet et veldig lite hus?

Så rakk vi å dyppe to legeringsstaver som så ut til å ligge under nedbrutt treverk. Etter at metalldektoren bekreftet at dette var gjenstander av tinn-/bronselegering, kunne vi slippe jubelen løs. Ut fra formen var vi trygge på at dette måtte være skålspenner! Også plasseringen var slik som den ville vært på en kasse som lå i ryggen. Slike skålspenner dukker opp i merovingertid og er svært vanlige i kvinnegraver

Over: De to skåls pennene og den treflikete spennen under trelag.
Foto: Eystein Østmoe, NTNU Vitenskapsmuseet

Under: Skålspenne tas ut i preparat.
Foto: Eystein Østmoe, NTNU Vitenskapsmuseet

i vikingtid. Vi kunne ikke se selve spennene, og ville heller ikke gå ned og se dem fram. De ble derfor tatt ut i preparat og gitt til en på et ervervslabato i et. Gjensatt r som har vært i jorda i over tusen år, kan være skjøre, og det kan være blitt ørt i de tek tiler og ad e tig som b st g av s ti d rm er trb lertem g v lsere ti ei felt.

Perler er en veldig viktig del i båd man - g kvinnegraver i vikingtid. Vi var derfor svært oppmerksomme på at det kunne dukke opp noen. Og mine medarbeidere skuffet ikke!

Ovenfor en av skåls pennene så vi tilfeldigvis noe som ga gjenskinn fra lyset der vi gravde. Det viste seg å være glass-

perler! De utmerket seg ved å være ekstremt små – alle perlene var på rundt én til tre millimeter og var enten grønne eller lilla. Vi dokumenterte møysommelig perlene der vi kunne se dem i graven, og fant også mange gjennom å såle massene. Til slutt satt vi igjen med 186 perler, og enda skulle det vise seg at det lå mange under skåls pennene som ble tatt med inn til museet som preparat. Etter at også den var gravd fram, hadde vi til sammen 315 perler! Selv om de var små, er dette desidert helt i toppen av graver med flest perler fra vikingtid i Norge.

Etter dette fant vi snart en trefliket spenne, en sigd, en kniv, et par ullkammer, et spinnehjul og noe som trolig hadde vært et skrin. At hun hadde et par skåls penneser pluss en tredje spenne,

Alle perlene var grønne og lilla, og bitte små.
Bilde: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Massene sålides for å finne små ting som ellers fort kan gå tapt. Foto: Eystein Østmoe, NTNU Vitenskapsmuseet

Det er viktig å huske på at de fleste av de funnet tingene er små og lett å gå glipp av. Derfor er det viktig å ha gode metoder for å finne disse tingene. En av de viktigste metodene er å bruke en sikt. Dette er en metallgitter som brukes til å fange opp små gjenstander som perler, knapper og små verktøy. Dette er en viktig del av arkeologien, og det er viktig å ha gode metoder for å finne disse tingene.

IKKE BARE EN GRAV, MEN EN KAMMERGRAV!

Selv om innholdet i graven i seg selv var spennende, var kanskje gravformen og hva den representerer, like spennende. Selve nedgravingen hadde stolper i hjørnene og spor etter vegger, og et trelag over gjenstandene som ble tolket som et tak. Slik går det fremst i en gravfeltet.

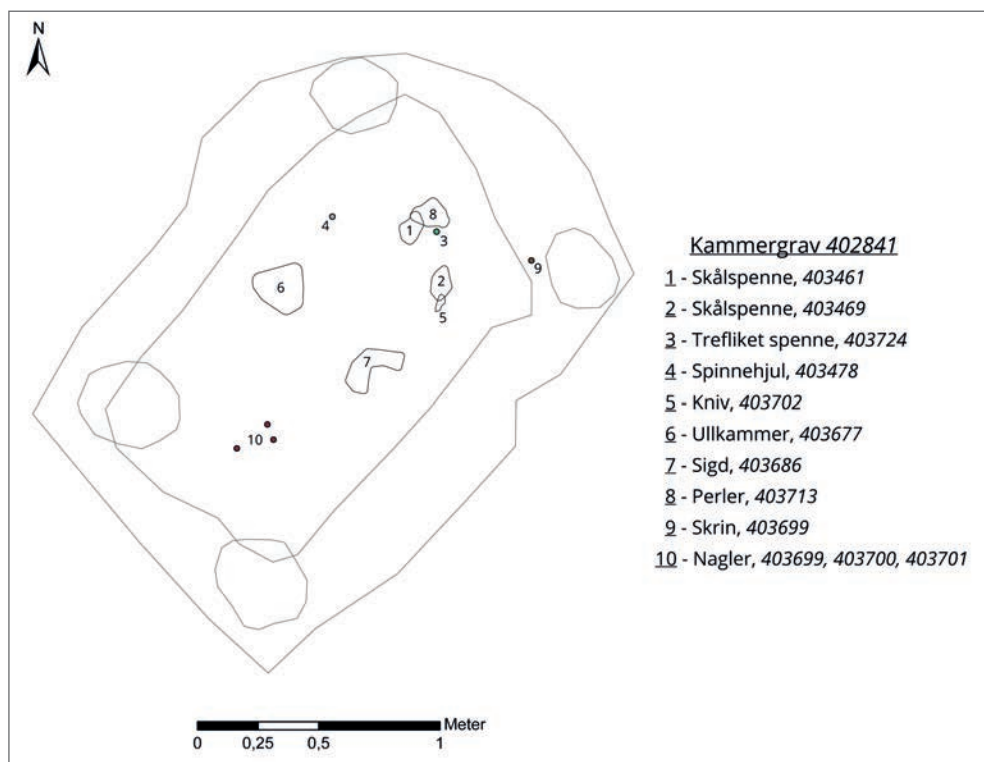
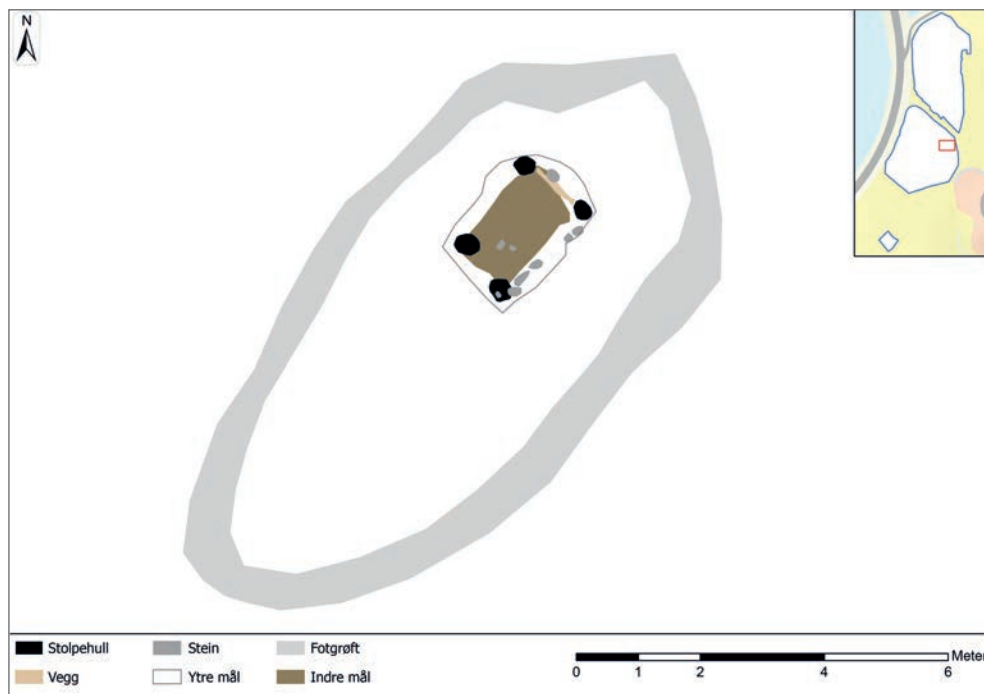
vikingsbyene Birka og Hedeby. De kalles gjerne «kammergraver» og er – i motsetning til en kistegrav – bygd opp som et kammer av tre. I tillegg er det bygget en kiste. Alle har vegger, og mange har også et gulv, og noen har hjørnestolper – slik som på Hestnes. De fleste har haug over kammergraven. Rundt graven fant vi spor etter fotgrøfter som gikk i en oval form, og med lik datering som graven. Dermed

Kammergravskikken dukker opp tidlig i Norge. I romertid/folkevandringstid finner man flest steinbygde kammer (hellekister), men det finnes også et fåtall trebygde kammer. Etter folkevandringstid tar det noen hundre år før denne skikken dukker opp igjen. I gravfeltene rundt vikingtidsbyen Birka i Sverige er det funnet hele 111 kammergraver, hvorav 15 har hjørnestolper. Også i Hedeby er det gravd ut mange kammergraver, men bare én med hjørnestolper. Denne gravtypen forekommer også i Norge, men ikke i så stort antall, og totalt dreier det seg trolig om mellom 40 og 50 stykker, litt avhengig av hvordan en definerer gravene. Flest er det i Viken fylke. I Trøndelag er det gravd ut fem stykker (én fra Stjørdal, én fra Namsos, én fra Bjugn og to fra Steinkjer). I Nordland ble det i 1954 gravd ut en grav på Hagbartholmen som hadde hele 1081 perler! 604 av disse var mikroporler, som på Hestnes. Dette er graven med flest perler fra vikingtid, og den var dessuten en kammergrav. De fleste kammergraver som kan dateres, er fra 900-tallet, mens vår på Hestnes er fra rundt 850 e.Kr.

Kammergravene er bygd opp som et kammer av tre, og de har ofte et gulv og hjørnestolper. Dette er en viktig del av arkeologien, og det er viktig å ha gode metoder for å finne disse tingene. De mest kjente av disse gravene er elitegraver som

Over: Kammergraven og fotgrøfta rundt. Kart: Kristoffer Rolf Rantala, NTNU Vitenskapsmuseet

Under: Kart over de innmålte funn i graven. Kart: Kristoffer Rolf Rantala, NTNU Vitenskapsmuseet

Thyras gravhaug (tolket som kong Gorm den gamles første gravplass) og Mammen-graven, begge i Danmark. Trekammeret i Thyras gravhaug ved Jelling var fortsatt intakt da det ble åpnet på 1800-tallet, og det var så stort at man kunne gå inn i det. En like spektakulær kammergrav ble funnet i Hedeby. Den var gravd ned i undergrunnen, og hadde et 17–20 meter stort vikingskip begravd over kammeret – med en haug på toppen av det igjen! Mange kammergraver har hatt haug over seg, men man finner også graver helt uten spor etter haug. Langhauger, som på Hestnes, er vanligvis blitt knyttet til kvinner. Det er blitt bekreftet både gjen-

nom undersøkelser der man kan lese kjønnnet ut fra skjelett-materialet, og ut fra gjenstandsmaterialet. Dette passer godt med antagelsen om at det var en kvinne som lå gravlagt på Hestnes. Gjenstandene i seg selv gjør dette til en rik grav fra vikingtid, og innsatsen som ble lagt ned for å bygge et slikt kammer, for så å reise en haug over det, er veldig stor. Det vitner både om rikdommen til dem som utførte begravelsen og deres hengivenhet overfor den avdøde, og er en oppvisning av makt og et uttrykk for at man identifiserte seg med den øverste klassen i samfunnet.

Skålspenne med tekstil bevart. Foto: Eystein Østmoe, NTNU Vitenskapsmuseet

Den andre skålspennen renset fram. Foto: Eystein Østmoe, NTNU Vitenskapsmuseet

FREMMEDE FUGL ELLER LOKAL OVERKLASSE?

Det er vanskelig å si hvor den døde i kammergraven kom fra, om hun var lokal eller langveisfarende. Gjenstandsmaterialet skiller seg ikke mye ut fra andre kvinnegraver i vikingtid. Skålspennene er av den vanligste typen funnet fra den epoken, og den treflikete spennetyper er kjent fra hele Skandinavia, i tillegg til Polen og Tyskland. Men de mange, bitte små perlene skiller seg ut. Vi vet med sikkerhet at de ble lagd på rler ved de større handelsstedene som Birka, Kaupang, Hedeby og Ribe, som alle var aktive på 800-tallet. Kanskje stammer perlene fra et av disse stedene. Vi vet heller ikke om kammergravskikken har kommet fra. Selv om det finnes mange kammergraver i Birka og Hedeby, er det bare et fåtall som er sikkert datert til 800-tallet. Fra gravstedene som ligger rundt Kaupang, kjenner vi bare til én kammergrav. Siden det ikke er funnet kammergrav fra årtusenet før i vikingtiden i Skandinavia, tror de fleste forskerne at skikken kom til Skandinavia fra kontinentet, der man kjenner kammergraver fra 800-tallet.

Vi vet derfor ikke hvordan skikken kom til Hestnes. Men vikingtiden er en felleskulturell periode der Norge, Sverige og Danmark deler mye av det samme tankegodset, og der kontaktene over større områder blir hyppigere og tettere. Kanskje var denne kvinnen gift med en lokal handelsmann, og hadde tatt med seg gravskikken fra sitt opprinnelige hjemsted? Eller var det saksiske slaver fra Ribe, kjøpt og bosatt på Hestnes, som brakte den til Hestnes?

En mulighet for å få svar på den gamle spørsmålet om hun kom fra, kan komme gjennom isotopanalyser. Vi har tenner og emalje som kan analyseres, og som kan fortelle noe om hvor hun kom fra. Dette arbeidet skal snart gjennomføres. Da kan vi kanskje få svar på om hun var en del av den lokale aristokratiet som vokste opp langs Vinjefjorden, eller om hun tok med seg gravskikken fra sitt hjemsted, langt borte fra Hestnes.

Spinnehjulet av brennt leire. Foto: Eystein Østmoe, NTNU Vitenskapsmuseet

Lesetips

- Eisenschmidt, S. 1994. *Kammergräber der Wikingerzeit in Altdänemark*. Habelt: Bonn.
- Gräslund, A.S. 1980. *Birka IV. The Burial Customs. A study of the graves on Björkö*. Uppsala University Uppsala.
- Ringstedt, N. 1997. *The Birka chamber-graves. Economic and social aspects. An analysis based on quantitative methods*. Stockholm Archaeological Reports. Nr 32. Stockholm University Stockholm.
- Stylegar, F.-A. 2005. Kammergraver fra vikingtiden i Vestfold. *Fornvännen* 100, s. 100-110.

Forfatter

Eystein Østmoe er feltleder for undersøkelsene ved E39 Vinjefjorden og ansatt ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Et bitte lite gullfunn fra
BYNESET

*Gullhesten. Foto: Åge Hojem,
NTNU Vitenskapsmuseet*

CAROLINE FREDRIKSEN

Våren 2015 klang den klare lyden av gull i Roy Sørengs hodetelefoner under privat metallsøking på gården Hove på Byneset. Gjenstanden som dukket opp, er både sjelden og bitte liten. Den lille skatten er et hengesmykke formet som en hest. Personen som en gang lagde den, må ha hatt godt syn, i tillegg til svært god kontroll på finmotorikken. Med størrelsen 1,5 x 1,2 cm og en vekt på bare 1 (!) gram er gullhesten sannsynligvis den søteste skatten i N TNU Viten sk p m s eettss amlig r.

Presisjonshåndverkeren har nok ikke gått inn for å skape et naturalistisk hestebilde. Her har vedkommende bevisst skapt en stilisert fremstilling av en hest med lutet nakke. Den er møysommelig skåret til av en tynn gullplate, der presisjonsverktøy har blitt brukt til å risse inn detaljer som øyne og mule. Det synes ikke så godt med det blotte øye, men gjennom lupe ser man at kantene er avrundet, noe som skaper en 3D-effekt for de med umenneskelig godt syn. Hesten er dekorert på begge sider, og hempen av gull er loddet fast.

Vi på museet kjenner ingen gjenstander som umiddelbart kan sammenlignes med denne. Når det gjøres funn i matjord, der gjenstander har blitt rotet rundt av pløying, kan det ofte være vanskelig å si noe sikkert om både hva gjenstandene ble brukt til forrige gang de så dagens lys, og ikke minst hvor gamle de er. Gullhesten ble funnet bare 5 centimeter under markoverflaten. Sammenhengen den en gang har vært en del av, er med all sannsynlighet så ødelagt at en arkeologisk undersøkelse ikke kunne lært oss mer om akkurat denne gjenstanden. Det er gjort andre funn på Hove fra både jern- og middelalder, men ingen som kan gi oss mer

informasjon om hvem eieren av hestesmykket var, og hva det ble brukt til.

Gullhesten fra Byneset kan sannsynligvis dateres til perioden folkevandringstid (ca. 400–600 e.Kr.), som er en del av eldre jernalder. Men hvordan har vi gått frem for å datere en gjenstand der vi ikke kjenner paralleller i litteraturen, g t g a v g i k v l h h e l p o s med å d t e r e d a I akkurat dette tilfellet er stilen en viktig ledetråd, for det finnes andre gjenstander med stiliserte hestefigurer, for eksempel på d k e n e g l h a a fra Galleb i Dam ark (d tert til ca. 400–500 e.Kr). En mer lokal parallell finnes på en spenne som ble funnet i en grav på Hol på Inderøy tidlig på 1900-tallet, og som er datert til folkevandringstid. I tillegg er hempen som er loddet fast i hesteryggen, en type som er vanlig å finne på gullmedaljonger og brakteater fra sen romertid og folkevandringstid. Alle disse trekkene gjør det rimelig å datere smk t t i l f b k v d i g t i d

Selv om gullhesten er liten, er den et fascinerende stykke arbeid. Når man holder en så liten og så vakker ting i hånda, g r t a h a t i l d n e k t r e m t r u i a r t e g l h a d r k r e n s m s k p e d n med d m i l l e a s m d n g g v r t i l g e g l i g . For meg er det slike ting – ting der du får en idé om mennesket bak – som blir «favorittgjenstander».

Forfatter

Caroline Fredriksen er stipendiat ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie, NTNU Vitenskapsmuseet.

Til Venstre: Hesten var godt bevart, og behøvde bare en varsom fremrensing da den kom inn til museet. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Til høyre: Baksiden har også detaljer. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

PÅ KANTEN AV Sørlandets forhistorie

I 2020 gjennomførte Universitetet i Oslo og Kulturhistorisk museum en større arkeologisk undersøkelse rett nord for Mandal sentrum i Lindesnes kommune. Utgravingene ble gjennomført i forbindelse med bygging av ny E39-trasé mellom Kristiansand og Stavanger. Undersøkelsen pågikk i et område som kalles Kanten, rett på østsiden av Mandalselva. Området er i dag preget av beitelandskap, åkermarker og spredt bebyggelse.

Utsyn over østre del av Imesletta fra lokaliteten Imé Myran. På folkemunne kommer navnet Ime nettopp fra disen eller eimen som la seg over sletta. Foto: Anette Sand-Eriksen, KHM

Allerede under registreringene kom det frem spor etter menneskelig aktivitet helt fra eldre steinalder til middelalder – alt innenfor et område på bare 200 x 400 meter. Prosjektets overordnede mål var å forsøke å finne ut mer om denne tidsdybden samt forstå den forbindelse Kanten har ledet tilbake til gjennom tusenvis av år, og ikke bare skille ulike bruksfaser fra hverandre i et relativt lite område. Selv om mye gjenstår før vi er helt i mål, har vi kommet godt i gang med etterarbeidet, og det begynner å utkrystallisere seg flere spennende resultater. I denne korte gjennomgangen vil vi fokusere spesielt på steinalder.

FRA STEINALDER TIL ANDRE VERDENSKRIG – ET LITE STYKKE NORGESHISTORIE?

Selv om vi omtaler Kanten som ett område, var det i virkeligheten fire ulike boplassområder: Jakobhola, Kanten 1, Kanten

2 og Ime Myran. Lokalitetene er riktignok nærliggende, men det kupert landskapet skapte naturlige avgrensinger, både innad og mellom flere av lokalitetene. Samlet ble det funnet spor etter bosetning fra steinalder til jernalder og middelalder. Fra steinalder påassen på Kanten har vi katalogisert rundt 20 000 steinartefakter, men det er gjort svært få gjenstandsfunn i tillegg til Høfødrettslik.

I nyere tid har området fungert som innmark til flere av de omkringliggende gårdene. Dyrking, pløying og beiting har trolig påvirket og flyttet på gjenstander, slik at disse er blitt brutt ned eller spredd utover i matjorda. Når arkeologer skal undersøke et område, fjerner vi stort sett matjorda, så gjenstandsmaterialet som ligger i de øvre lagene, blir derfor sjelden funnet eller undersøkt. For å finne eventuelle metallgjenstander går vi derfor tilbake til lesesmeder med metalldekk i forbindelse av tiggavng. Overraskende nok var det nesten ingen metallfunn i matjorda på Kanten,

Kart: Desmond O'Leary, KHM

Slik kunne det ha sett ut på Kanten med en omtrent åtte meter høyere strandlinje. Lokalitetene Ime og Kanten 1 ville vært strandbundne, mens Kanten 2 ville vært en liten holme. Foto: Steinar Kristensen, KHM. Illustrasjon: Anette Sand-Eriksen, KHM

heller ikke av den rene. Så kanskje det helt åle årsaker til at vi fant så få gjenstander? En mulighet er at de fortidige aktivitetene, i likhet med dagens, var knyttet til gårdsbruk. I tillegg er det mange rader. Rett nord for Kanten ligger for eksempel gårdene Ime og Berge, som er trolig har vært i bruk helt tilbake til jernalderen. I årenes løp har det blitt funnet en rekke lik gjenstander

herfra, og det er også registrert flere gravhauger og røyser i området.

Uansett blir det mye arbeid i forbindelse med utgravinger, så vet en som arkeolog at det vil dukke opp overraskelser. Vi var derimot på ingen måte forberedt på at vi skulle finne deler av et støttere iah egg fra den eldre krigshistorien

Dronefoto av Jakobhola etter avsluttet arkeologisk undersøkelse. På lokaliteten ble det påvist en moderne brønn og flere steinsatte dreneringsgrøfter. Enkelte av disse kan være rester fra en vei omtalt som Burmaveien. Foto: Steinar Kristensen, KHM

I sjaktveggen på Kanten 1 kan man tydelig se det lyse sandlaget som ble avsatt under transgresjonen. Det mørke laget under er 8500 år gammel gytje med bevart organisk materiale. Foto: Anette Sand-Eriksen, KHM

starer eg n lig med at d t p et k en tid p b e f a t et depot fra steinalder på lokaliteten Jakobshola, og gjennom prosjektet ønsket vi å finne ut mer om omstendighetene rundt dette funnet. Depotet besto av flere bergartsøkser, som i dag var å finne hos en privatperson i en av de nærliggende bygdene. Dessverre var Jakobshola påvirket/forstyrret av moderne inngrep, blant annet deler av en vei anlagt under krigen, fordi hovedveien var stengt for sivil trafikk på kvelds- og nattestid. Alle som har vært på Sørlandet, har sett at krigshistorien er tett på dagens samfunn, med skytestillinger og bunkeranlegg langs store deler av kysten. Nå befinner den seg også i en liten trang dalgang på Kanten og er med på å belyse den sivile b f b k g a h sto ied r a d e v r d a k ig

TIDEN ENDRER LANDSKAPET

I dag er det ca. 3 kilometer fra Kanten til kysten i sør, og ca. 300 meter til Mandalselva i vest. Dette var derimot ikke tilfelle i forhistorien. Landskapet slik vi opplever det i dag, har bare vært slik i noen tusen år. Det som i dag er smale dalganger, knauser og beitemark, var gjennom store deler av forhistorien odder, nes og lune bukter i et skjærgårdslandskap.

Ud r siste istid b e j o d k p n t i satt f o s t t r k I tak med at klimaet endret seg og det fennoskandinaviske isdekket smeltet, lettet trykket, og landmassene begynte å heve seg. Fortsatt i dag opplever indre Bottenviken, som lå sentralt under det skandinaviske isdekket, en årlig landheving på

p m b 9 millimeter. Samtidig – i a f o et lag t i d m av eldre steinalder, fra ca. 8000–5000 år f.Kr. – sørget den store isavsmeltingen for en økning av volumet i havet og en f o s k g av strål i j en lag d l e r a v n s k k t e n Slik ble områder som før hadde vært tørt land, oversvømt. En slik geologisk hendelse kalles *marin transgresjon*, og med ø er at strål i j en f o s k v s g at l a d k p t e d e s. Transgresjonen som fant sted i løpet av eldre steinalder, kalles *Tapes-transgresjonen*, og er dokumentert langs store deler av den skandinaviske halvøya. Den er spesielt viktig for å forstå strandlinjeforløpet på Sørlandet, hvor variasjonene er store mellom d l i k m r a d a .

På Kanten fant vi faktisk spor etter Tapes-transgresjonen i form av et tynt, kullholdig, mørkt lag med organisk materiale rett over et homogent sandlag ca. 1,5 meter under dagens markoverflate. Laget har blitt (foreløpig) datert til 6500 før vår tidsregning, og mye tyder på at dette er spor av den 8500 år gamle strandlinjen. Omtrent på dette tidspunktet nådde trans g e s j a n sin s t ø s t e t u b e d l s e (*Tapes maksimum*), og h i v et i d t t e m r a d t a r p a s i t t b s t e a a i n . På Kan en b t y d t a t h v t s t o c a. s j a t t e m e t e r b r e e n det gjør i dag, før det sakte, men sikkert begynte å trekke seg tilbake. Den prosessen tok imidlertid lang tid. De eldste d t e r i g a i v s a l a g h r f r a m e n e s k l i g a k i v t e t p Kanten, stammer fra et ildsted datert til ca. 4500 f.Kr. – senmes b i t i k n – altså et p r t a e n år etter at h i v et a r p s i t t h ø y e s t e. På dette tidspunktet levde menneskene på Kanten fortsatt i strandkanten, på nes og halvøyer med god tilgang til marine ressurser, men skjermet fra storhavet i sør. Ikke f o e t s k t u i g e s t e i a l d e r m i s t e r Kan en sin d l r e k e tilgang til havet, men mennesker har fortsatt bosatt seg der, g e t t e r h r t t a t t p j o d k s o m a r i g v i. L i k v l e r det liten tvil om at havbruk har vært en viktig næring, også i t i d a t t e r a t K a n e b e k t a r t i h a d

Sammenlignet med data fra andre plasser i området bidrar undersøkelsene på Kanten til økt kunnskap om et ganske innfløkt og komplisert landhevingsforløp på Sørlandet, og om hvordan mennesker har forholdt seg til dette gjennom t i d a . I l p t a v d i v l d s s e f a a t r b i g s p e r e s av pollenbotaniske undersøkelser fra nærområdet, som vil kunne g i f o m a s j o n d e g t a s j o h s t o i s k f o b d a d r.

STEINALDER PÅ KANTEN – MELLOM ØST OG VEST

Kystlinjen langs Agder var et av de stedene i Norge som ble tidligst isfritt, og er derfor også et av de områdene med de eldste sporene etter menneskelig aktivitet. To større t u g a v g p o j e k e r i L i s t a - / F a r s d h r a d t g i A r e d l - / Tvedestrand-området ligger på hver sin side av Kanten. Sammenligner en disse to store prosjektene, kommer forskjellene i steinartefaktene mellom østlig og vestlig del av Sør-Norge i steinalderen tydelig frem. Mange har ment at steinalderen på Sørlandet har stått i en særstilling mellom øst og vest, og at et mulig kulturskille kan ha gått ved Lista, på grensen mellom d g a A g r k g l a d

Øksene funnet på felt B på lokaliteten Ime. 1: kjerneøks, sannsynlig foremne til nøstvetøks. 2-3: trinnøkser; 4: lita nøstvetlignende øks. 5: helslipt firesidig bergartsøks. Foto: Anette Sand-Eriksen, KHM

Pilspisser fra yngre steinalder og bronsealder, funnet på Kanten 2. Et emne til D/E-spiss lengst til venstre og tre påfølgende A-spisser. Spissen lengst til høyre har skuddskade i odden. Foto: Tina J. Granados, KHM

Resultatene fra Kanten tyder derimot på det forekommer både le tilpasse og i det siste spennet med mellomste og vest, og at hele regionen ikke kan sees under ett. På Kanten ser vi en blanding av gjenstander som vi kan gjenfinne både mellomste og t. De foreløpige resultatene tyder på mulig på tilstedeværelse av teknologier som vi ikke egentlig forventer å finne sammen. Samtidig ser vi bruk av lokalt tilgjengelig råstoff, slik som små strandflintknoller og lokal diabas, noe som trolig har ført til nye løsninger samt endring i størrelse og fag av kjøkkenredskaper. Det kan særlig nevnes at lokalt forekommende strandflint har vært råstoffkilden til flintinventaret i senmesolitikum, mens lokale bergarter har blitt brukt i økseproduksjonen. Trinnøkser og Nøstvedt-økser, øksetyper som generelt er ansett å representere forskjellige perioder på Østlandet, dukker opp i samme kontekst på Kanten. Det samme gjelder små mikroflekkekjerner og håndtakskjerner, som representerer teknologiske endringer i produksjonen av mikroflekker. På Kanten har vi også spor etter opphold på små plasser, og etter gjensatt rsm tilsier at det har foregått spesialiserte aktiviteter i forbindelse med innervall. Til tross for vi kanskje ikke trodd at små, enfasete kortidsboplasser kunne

gjenfinnes på Sørlandet i mesolitikum, og at når man har funnet ulike kategorier sammen, har man automatisk tenkt at det har vært flere faser. Men er det her vi må tenke annerledes – og slutte å finne forklaringer utenfor regionen? Kanskje befinner lokalitetene på Kanten seg ikke mellom to tradisjoner, men heller midt i mellom?

Forfattere

Anette Sand Eriksen er utgravingsleder på E39 Kanten, ansatt ved Kulturhistorisk museum, Oslo.

Tina Granados er utgravingsleder på E39 Kanten, ansatt ved Kulturhistorisk museum, Oslo.

Silje Hårstad er utgravingsleder på E39 Kanten, ansatt ved Kulturhistorisk museum, Oslo.

Lucia Koxvold er prosjektleder E39 Kanten, ansatt ved Kulturhistorisk museum, Oslo.

En innholdsrik trekasse i KJØPMANNSGATA

En gang på 1300-tallet ble en stor trekasse fylt med bein fra mer enn to hundre mennesker. Levningene kom fra en av Trondheims mange middelalderkirkegårder. Hvorfor denne kassen ble laget, vet vi ikke, men antagelig skulle man bruke store deler av kirkegården til et annet formål. Kanskje skulle det bygges en ny og større kirke? Beingroper er en interessant funnkategori som tidligere har vært lite studert. I Kjøpmannsgata fikk vi en sjelden mulighet til å se nærmere på dette fenomenet. Hva kan en trekasse med sammenblandede bein egentlig fortelle oss?

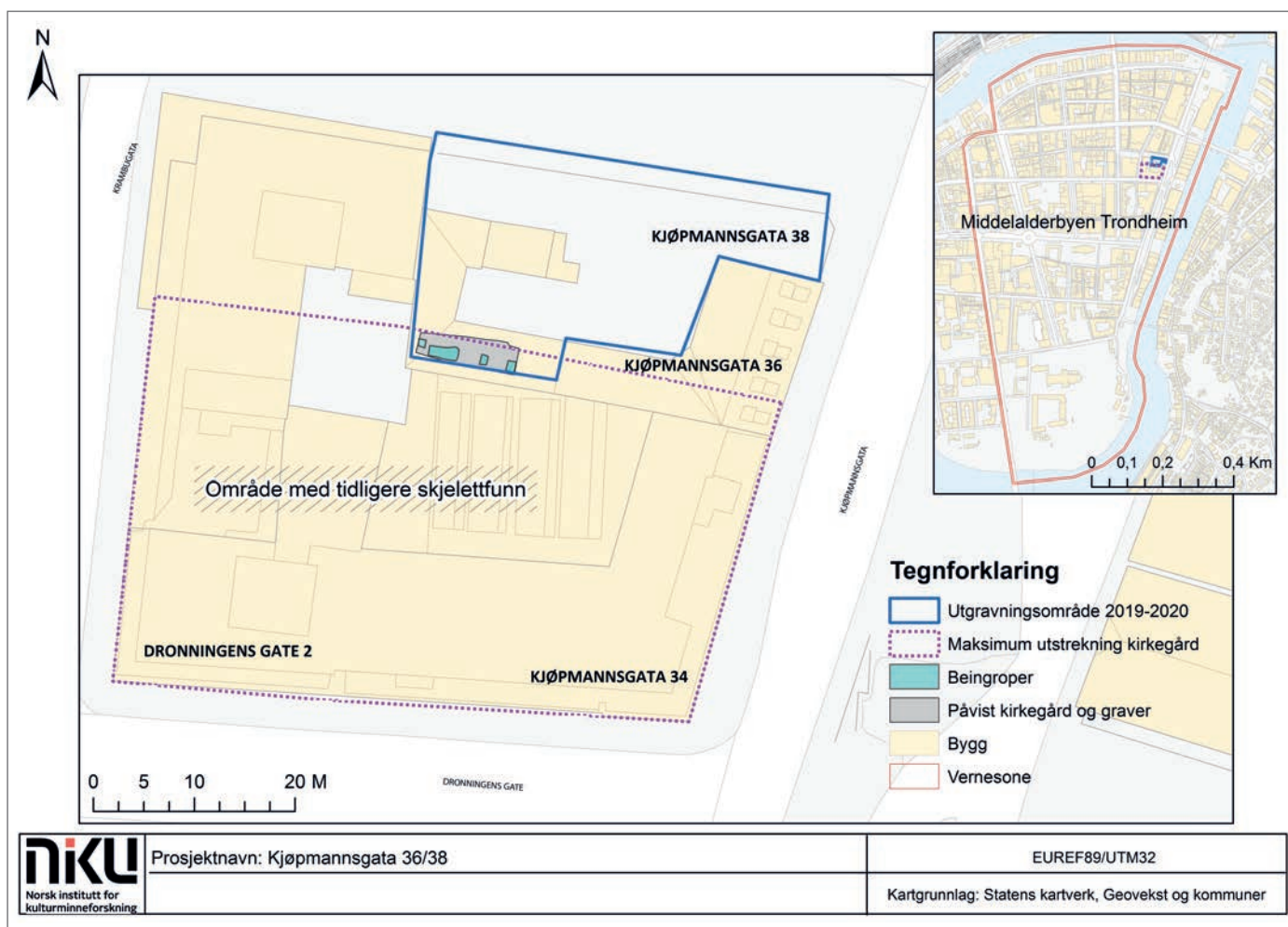
SILJE S. RULLESTAD, KATHARINA LORVIK OG KRISTIN L.R. MØLLER-NILSEN

I Kjøpmannsgata 36–38 i Trondheim bygges det for tiden et nytt kunstsenter, Kjøpmannsgata Ung Kunst. I forkant av dette arbeidet ble det utført en arkeologisk utgraving på tomta. Vi hadde en viss formening om hva vi kunne forvente å finne, siden det tidligere er gjort undersøkelser i samme m råde. Men d t er m l i g å v t e p k i g h s m skjuler seg under overflaten, og Kjøpmannsgata var intet unntak. Under maskingraving i det sørvestre hjørnet av tomta kom en samling med bein til syne, og det ble raskt klart at d t r s a k m m e n s k b i n s a m l e t i e n s t o g p. Dette i

seg selv var ikke så veldig overraskende, ettersom eldre opplysninger viser at det har ligget en kirkegård like i nærheten, og det er ikke uvanlig å finne slike groper på eller nær kirkegårder. Det som forbløffet oss, var *mengden b i n*. Nærmere undersøkelser viste at gropens lengde og bredde var ca. 3 x 1 meter, dybden var 0,8 meter. I ytterkanten fantes det rester av en trek sse s m h d b i t t g a d a d g d r e t t e r f l y t m e d t a e i s a v s k e l e t t e d l e r. Det ser i k t u s o m m k s s e n h r hatt lokk, men det kan ikke utelukkes at et eventuelt lokk har råtnet bort. Beina i kassen var veldig godt bevart; blant annet

Den største av beinkassene slik den fremsto etter avdekking og noe opprensning. Foto: NIKU

Kart over utgravingsområdet med beinkassene markert, samt maksimum utstrekning på kirkegården. Kart: Synne Husby Rostad, NIKU

fantes det en betydelig mengde mer eller mindre hele kranier g sk d rb ad Dette er b i a lemen er sm x h i g s frag-menterer lett. Beinkassen er, så vidt oss bekjent, den største sm så lag er d rsk i No g . Det b e g å f a t tre mindre beingroper i samme område, der to av dem har hatt tilsvarende trekasse. Et foreløpig anslag viser at materialet fra beingropene i Kjøpmannsgata omfatter minst 235 individer, mea n alletiv l a å ra a ly earb id te ra v l u tet.

HVOR KOMMER SKJELETTENE I BEINKASSENE FRA?

Det er tidligere påvist intakte graver på eiendommene sør for Kjøpmannsgata 36–38. I Dronningens gate 2 og Kjøpmannsgata 34 finnes det flere eldre opplysninger om funn av gjenstander fra middelalderen, bygningsstein som kan stamme fra en kirke, samt skjeletter. Her er det også funnet en gravstein som dateres til 1100-tallet. Den eldste opplysningen har antikvaren Lorentz Klüwer fra omtrent 1800, hvor det innrapporteres at det har blitt funnet «... adskillige liig og en del vaaben» ved brønngraving i konsul Knutssens gård. Historikeren Henrik Mathiesen skriver i 1899 at «Menneskeben og mange hugne stene kom for dagen» i 1830-40.

Videre: «En annen gang traff man en hel del benrader og enkelte rosetter av kleber, men ganske ubetydelige murlevninger», og i 1890 fant man «En mengde menneskeben, de lå i mange lag nedover til en betydelig dybde». I Adresseavisen 28.8.1878 står det at da man grov ut grunnen for en ny iskjeller, fant man «i en betydelig dybde en masse menneskeben og mange kasser fulle av hodeskaller, lårben og leggben, likesom der ved fortsatt graving sees at stikke frem i samme dybde menneskeben, alle liggende i samme eller ens retning mot øst, altså tydelig levning av en kirkegård». Den siste observasjonen er særlig interessant for oss, da det tyder på at tilsvarende beinkasser er blitt funnet. Vi har dessverre ingen utfyllende opplysninger om dette funnet, så vi vet ikke hvor mange kasser det er snakk om, eller hvor mange skjelettdeler som fantes i dem.

Det er ingen tvil om at det har ligget en kirke med tilhørende kirkegård her, men likevel er det mange ubesvarte spørsmål. Hvilken kirke er det snakk om? Hvor har den stått? Hva slags kirke har det vært? Hvilken utstrekning har kirkegården hatt? Den arkeologiske undersøkelsen førte oss litt nærmere svaret på det siste spørsmålet. I samme område som beingropene ble funnet, ble det også påvist et ca. 30 m² stort

område med 36 intakte graver. Det ble ikke funnet tegn på at kirkegården har strukket seg lenger nord enn dette. Vi har dermed avklart dens nordre utstrekning. Ifølge arkeologen Øivind Lunde er det sannsynlig at den østre avgrensningen har vært under Kjøpmannsgata, siden det her skrå bratt ned mot elven. Mot sør mener han at den kan ha gått under Dronningens gate, men neppe lenger enn til bebyggelsen på sørsiden. Det er imidlertid ikke funnet skjeletter ved noen av de senere tids undersøkelser i Dronningens gate, så det er derfor mest sannsynlig at kirkegårdens grenser har gått langs eiendommene Dronningens gate 2 og Kjøpmannsgata 34. Den vestre avgrensningen er det vanskelig å si noe om på grunn av de mange gamle kjellerne som har ligget her, men kirkegården har nok ikke strukket seg lenger vest enn til det middelalderske gateløpet Krambugata. Denne utstrekningen er et absolutt maksimum, ettersom vi ikke vet nøyaktig hvor på eiendommene Dronningens gate 2 og Kjøpmannsgata 34 skjelettene er funnet.

Det er svært sannsynlig at beinkassene inneholder levninger fra denne kirkegården. Under utgravingen av kassene var arbeidshypotesen at disse antagelig ble laget på 1600–1700-tallet – i forbindelse med en eller annen form for byggeaktivitet på tomte etter at kirkegården hadde gått ut av bruk. I stedet for å kaste beinmaterialet hadde man samlet inn de beina man fant, og gjenbegravd det på samme sted, sannsynligvis med den tanke at de døde fortsatt skulle få hvile i vigslet jord. C14-dateringer fra treverket i to av kassene viser imidlertid – noe overraskende – at denne akti-

viteten skjedde mye tidligere enn vi først antok. Treverk fra den største beinkassen ble datert til AD 1228–1290, mens en av de mindre ble datert til AD 1287–1394. Det betyr at kassene ble laget allerede i middelalderen, mest sannsynlig mens kirkegården fortsatt var i bruk. Dette åpner opp for nye problemstillinger og tolkninger enn dem vi først hadde sett for oss. Hvilken hendelse på 1200–1300-tallet skapte et behov for å grave opp og flytte et såpass stort antall graver? Hva skulle området brukes til? Kan det for eksempel være snakk om bygging av en større kirke? Dette er spørsmål vi vil jobbe videre med.

INTAKTE OG FORSTYRREDE GRAVER

Middelalderens gravskikk kjenner vi gjerne som enkeltgraver organisert i et avgrenset område omkring en kirke. Gravene er ofte uten særlig utsmykning eller gravgaver. Den døde er lagt ned med eller uten kiste, med hodet mot vest. Vi vet fra skriftlige kilder, blant annet eldre kirkerett, at det ikke var likegyldig hvor på kirkegården man ble gravlagt. Nærhet til kirken var forbundet med høyere status, og det kan ha forekommet ulike varianter av soneinndeling etter kjønn eller posisjon i samfunnet. Egne områder forbeholdt spedbarnsgraver, eller familiegrupper, forekommer.

Intakte graver er lettere å få informasjon fra enn graver som er omrotet eller flyttet. Da kan vi finne ut når den døde ble gravlagt, hvordan graven har vært utformet, og hvor den er plassert på kirkegården. Ved hjelp av skjelettanalyser

Dokumentasjon av den største beinkassen. Kassen ble delt inn i et rutesystem, og større beinelementer ble målt inn, merket og pakket for seg. Foto: NIKU

kan vi si noe om hvor gammel personen var, om det var en mann eller en kvinne, eller om det var spor etter sykdom eller skader på kroppen. Vi kan forstå mer av enkeltmenneskers helse og levekår, og noen ganger også om de var innflyttere eller hadde vokst opp i området. Samlet kan dette gi informasjon om befolkningens sammensetning, om hvordan livet i en by som Trondheim kan ha vært i middelalderen, og om hvordan gravskikken kan ha variert gjennom historien.

Vi finner imidlertid ikke bare intakte graver. På middelalderkirkegårder som har vært i bruk lenge, vil man finne rester av en stor andel graver blandet med jordmasser i nye graver, spredt utover i kirkegårdsjorda eller samlet sammen, blant annet som i beinkassene i Kjøpmannsgata. Selv om graver er forstyrret, kan det fortsatt være mulig å si noe om bruken av kirkegården ut fra hvor de er funnet. For eksempel kan større konsentrasjoner tyde på høyere gravtetthet i enkelte områder. Er det mange barn, kan det ha vært en bestemt inndeling av kirkegården. Å kombinere arkeologisk dokumentasjon med osteologiske analyser, også av slike beingroper, er nødvendig for å forstå disse sammenhengene, men det er et komplekst materiale å håndtere i arkeologisk sammenheng.

BEINHUUS OG BEINGROPER SOM FENOMEN

I middelalderen var såkalte beinhus (ossuarier), bygd over eller under bakken, et viktig religiøst element i katolsk gravskikk. På 1200-tallet ble skikken med å oppbevare de døde knokler i egne gravhus vanlig i hele det sydlige Europa. Slike ossuarier, som inneholder store mengder bein fra tusenvis av individer, finner man blant annet i Brno og i Sedlec i Tsjekkia, og i Hythe i England. Veggene i disse beinhusene er nærmest «tapetsert» med knokler og hodeskaller, og man har laget flotte mønstre og pynt, som for eksempel lysekroner av bein.

Beingroper tilhører samme fenomen, men i en litt annen form og størrelse enn de forseggjorte beinhusene. Hensikten med begge har trolig vært å samle og gjenbegrave bein fra eldre graver for å frigjøre plass til nye graver eller endre bruken av kirkegården. De kan være anlagt i middelalderen eller i forbindelse med moderne gravearbeid, og forekommer både som groper og trekasser. I tillegg til beinkassene i Kjøpmannsgata finnes det eksempler på beingroper fra utgravninger ved Nikolaikirken i Oslo og Nonneseter kloster i Bergen.

Generelt kan man si at beingroper og -depoter er en understudert funnkategori som er interessant, ikke bare på grunn av de menneskelige levningene, men også fordi de gir oss kulturhistorisk kunnskap om gravskikk, religion, tro og et samfunns holdninger til døden. Vi vet ikke sikkert om bruken og plasseringen av beingropene fulgte bestemte regler, med ritualer av liturgisk betydning, eller om den foregikk slik det var praktisk gjennomførbart. Vi kan i alle fall anta

at organiseringen av kirkegårdene og beingropenes betydning kan ha endret seg med reformasjonen og et nytt syn på den døde kroppen. Tanken om skjærsilden som en mellomtilstand, hvor den døde kunne hjelpes videre til evig frelse gjennom forbønn, og forestillingen om den kroppslige gjenoppstandelse var ikke lenger gjeldende, og det ble gjerne midlertidig å sette bein i beingroper.

HVORFOR ER BEINGROPENE SÅ INTERESSANTE?

Bruk av beingroper er en av mange måter å behandle graver på etter at selve gravleggingen har funnet sted. Det finnes også eksempler på at eldre graver er gjenbrukt, eller at bein fra eldre graver er lagd i en beingroper. Dette er variasjoner i gravpraksis som vi vet lite om, men som reflekterer menneskers holdninger til døden. Bruken av beingroper er i seg selv et historisk fenomen. I tillegg er menesker levninger en viktig kilde til kulturhistorisk, antropologisk og medisinsk kunnskap. Det finnes en rekke analysemetoder som kan brukes for å si noe om befolkningssammensetning, helse og alder.

Beinkassene fra Kjøpmannsgata inneholdt omrotede menneskelige levninger fra et stort antall graver. Analysearbeidet pågår fremdeles, men hittil har vi fått avklart at kassene er laget og brukt i middelalderen, og at de trolig ble fylt raskt. Innholdet består av alle deler av skjelettet, blant annet en god del småbein, og ikke bare det som har vært mest synlig og dermed lettest å samle sammen. Vi tror derfor at kassene er fylt med bein fra mange komplette graver som er blitt fjernet i forbindelse med en større sanering. Skjelettdelene er ikke sortert før de kom i kassene, og dette kan bety at gravene er tatt opp én etter én ved håndgraving. Deler fra samme kropp kan da ha endt opp forholdsvis nær hverandre i kassen. Hittil har vi observert enkeltbein som tydelig hører sammen, og vi har også ett tilfelle hvor et spedbarn kan være lagt ned sammen med de omrotede levningene. Vi har valgt en utgravingsmetodikk hvor deler av innholdet i kassene er dokumentert sjiktvis med innmålinger og foto. Siden materialet i beinkassene vil bli tatt vare på, er det dermed lagt til rette for at slike sammenhenger vil kunne undersøkes systematisk senere.

OSTEOLOGISK ANALYSE AV BEINKASSENE

Å arbeide med fragmenterte menneskelige skjeletter kan være en utfordrende, men spennende oppgave. Denne typen levninger fører også med seg flere utfordringer. De aller fleste metoder innen osteologisk analyse (skjelettanalyse) er utarbeidet på og beregnet for intakte skjelettlevninger. Da sammenligner man trekk knyttet til kjønn, alder, sykdomsuttrykk og bevaringsgrad ut fra flere elementer tilhørende samme individ. I dette tilfellet har vi ikke hele individer å forholde oss til. Vi må derfor vurdere hvert beinfragment for seg og deretter foreta en helhetlig vurdering av sammensetningen av levningene. Vår undersøkelse av mate-

rialet fra beinkassen skulle identifisere hvilke skjelettdeler som var til stede, og dokumentere antall individer, andelen kvinner, menn eller barn, samt forekomsten av synlige sykdomstegn og skader.

En utfordring med sammenblandede levninger er at det er større sjanse for at beina kan bli skadet og/eller bruket når de har blitt flyttet på. Ved analysen risikerer man da å telle elementer «dobbelt», noe som igjen vil påvirke resultatet. Noen bein har vi kun ett av i kroppen, som for eksempel høyre albue og venstre lårbein. Ved å telle antall ganger disse opptrer, får man da et absolutt minimum antall individer (MIA). Her har vi brukt venstre pannebein. Videre ble hvert beinelement vurdert til å være enten biologisk «voksen» eller biologisk «barn» (0–18/20 år). Hos barn bruker man kriterier for biologisk modning, mens det for voksne tas utgangspunkt i slitasje. Elementene deles så inn i overordnede alderskategorier. Videre ble det gjort en vurdering av biologisk kjønn av voksne elementer, her definert som kvinner og menn. Disse tar utgangspunkt i trekk i hoftebeina, hodeskallen og størrelsen på de store rørknoklene.

Det ble også registrert skade- og sykdomsforandringer på beina. De fleste skjelettene vil ha lite eller ingen spor etter sykdom, enten fordi sykdommen ikke er av typen som vises i skjelettet, eller fordi personen døde av – eller med – sykdommen før den satte synlige spor (f.eks. pest). Likevel kan man i visse tilfeller se forandringer – gjerne ved vedvarende sykdom, repetitiv aktivitet eller et traume – og dermed få et inntrykk av forekomst av sykdom og hvordan dette kan ha påvirket livskvaliteten.

FORELØPIGE RESULTATER

Som et resultat er antall individer registrert på venstre del av pannebeinet, hvor det er registrert 235 stykker. Dette representerer minst 127 voksne og 81 barn. Ved å se på andre bein, særlig fra underkjeven, har vi funnet ut at alle alderskategorier er representert. Det ser også ut til å være en jevn biologisk fordeling.

Tannproblemer er de mest vanlige sykdomstegnene som er identifisert. I kjevebeina kunne vi se at så godt som alle

Horisontale emaljestreker hos et voksent individ. Årsaken er en forstyrrelse av tannutviklingen i barndommen og kan forekomme dersom barnet har vært utsatt for en fysiologisk belastning, som for eksempel feilernæring. Foto: NIKU

Pannebein fra et voksent individ utsatt for to huggskader med skarp gjenstand. Øverste pil viser en skade som har hugd av en ca. 5 x 2 cm stor bit av beinet. Den nederste pila viser en skade som har gått vertikalt rett gjennom pannen ved venstre øye. Denne skaden ville ha vært dødelig. Foto: NIKU

voksne, og til og med noen barn, hadde slitasje på tennene. Hos flere var det særlig omfattende, ned til selve roten. Noen hadde også andre sykdomstegn, varierende fra betennelse i rotspissen (abscesser) til tannkjøttbetennelse med følgende tanntap (periodontitt). Likevel er det lite hull i tennene (karies), noe som er typisk for middelalderske skjeletter. Hos tre individer ble det funnet horisontale emaljestreker i flere tenner. Dette oppstår som følge av en forstyrrelse av tannutviklingen i barndommen dersom personen har vært utsatt for en fysiologisk belastning, som for eksempel feilernæring. Spor etter en slik belastning ble funnet hos to voksne og hos ett barn på ti–tolv år, og hos alle tre ville det ha skjedd rundt femårsalderen. Særlig én av de voksne skilte seg ut ved å ha gjennomgått kontinuerlig belastning og stress gjennom barndommen med gjentatte «stresslinjer».

Ledd- og muskelplager har vært vanlig. Leddgikt er observert i ryggstøylen, albuer, hofter og knær. I tillegg er det spor på armbein og enkelte bein fra underkroppen fra flere individer som tyder på tung og repeterende aktivitet. Dette er ikke uvanlig å finne på skjeletter fra middelalderen. Det er likevel interessant at det gjelder så mange individer, også tenåringer, og inkluderer begge kjønn.

Så langt er det observert overraskende få bruddskader, men to individer viser tegn på vold. Det første individet har vært utsatt for stump vold mot hodet. Skaden var tilhelet på dødstidspunktet – om enn med en synlig kul. Det andre individet har tegn på skarp vold i pannebeinet, med to dype kutt. Det første kuttet har gått parallelt med beinet og tatt

av en del av skallen, mens det andre kuttet har gått rett gjennom pannen, like over øyet. Denne skaden ville ha vært dødelig.

AVSLUTNING

Det er vanlig både i Norge og i utlandet at barneskjelett, og da særlig de minste, ikke blir funnet i det arkeologiske materialet. Derfor er det interessant at det som er med på å gjøre den osteologiske analysen krevende, i dette tilfellet at materialet er sammenblandet og plassert i en kasse, sannsynligvis har gjort det mulig å finne spor etter de små barna, til og med helt ned til spedbarnsalder. Småbein som lett kan komme bort i kirkegårdsjorda om gravene blir skadet, er her blitt samlet sammen og lagt i kassen. Fordelingen av kvinner og menn er jevn, og det kan derfor virke som om dødelighetsprofilen gjenspeiler den generelle befolkningen bedre enn når man ser på enkeltgraver fra for eksempel en mindre del av kirkegården. I tillegg har bruken av trekasser trolig ført til en gjennomgående bedre bevaring enn det som er tilfellet med beinfunn fra individuelle graver. Dette funnet har derfor gitt oss en mulighet til å bidra med ny kunnskap både om funnkategorien og om befolkningen i middelalderens Trondheim, men også til at man i større grad ser nytten av undersøkelser på et omrøtet materiale. Materialet fra beinkassene vil kunne ses i sammenheng med det resterende materialet fra kirkegården på samme lokalitet, eller andre kirkegårder i området, og vil utgjøre et spennende komparativt materiale for andre tilsvarende funn.

Lesetips

- Lunde, Ø. 1977. *Trondheims fortid i bygrunnen*. Adresseavisens Forlag, Trondheim.
- Crangle, J.N. 2015. *A Study of Post-Depositional Funerary Practices in Medieval England*. Unpublished Doctoral Thesis, University of Sheffield.
- Møller-Nilsen, K.L.R. 2019. *Nonneseter. A macroscopic study of commingled and disarticulated remains from a Medieval nunnery*. Unpublished Master Thesis, University of Bergen.

Forfattere

Silje S. Rullestad er ark b g g as att v d No sk ia titt t fo k tn mia fo sk g NIKU).

Katharina Lorvik er arkeolog med osteoarkeologi som spesialfelt g as att v d No sk ia titt t fo k tn mia fo sk g (NIKU).

Kristin L.R. Møller-Nilsen er arkeolog med osteoarkeologi sm s p sialfelt.

En liten komse med tilbehør fra Kautokeino i NTNU Vitenskapsmuseets samiske samling. Foto: Åge Højem, NTNU Vitenskapsmuseet

NTNU Vitenskapsmuseets samlinger omfatter både kulturhistorie og naturhistorie. Museets kulturhistoriske samlinger er bygget opp fra 1700-tallet og inneholder materiale fra fagområdene arkeologi, numismatikk, kunsthistorie, etnografi og nyere kulturhistorie. De ikke-arkeologiske samlingene har vært lukket for tilvekst i flere tiår, mens de arkeologiske utgravingene i Midt-Norge og de store utgravingene i Midtbyen i Trondheim frembringer en funnmengde og tilvekst som er enorm.

Museumsmagasiner

– utfordringer som aldri tar slutt

Publikumsutstillingen Magasinet – En etnografisk skattkammare på Etnografiska museet, Stockholm. Foto: G. Turner-Walker

ELIZABETH E. PEACOCK

Det er en velkjent realitet at de fleste museer viser frem bare en brøll av sine gjenstander på grunn av plassbegrensninger i publikumsarealene. Dermed blir publikum nysgjerrige på de mange skatter av fascinerende gjenstander som ikke blir vist frem. Særlig få gjenstander som befinner seg i museale samlinger, blir stilt ut, gjennomsnittlig bare 1–10 %. Det gjelder museer generelt, men NTNU Vitenskapsmuseet er ikke unntak.

Resten av museets utstillinger er ligegjennstanderlig og rikelig med magasiner, hvor klima og miljø, innredning og innpakning er lagt til i tillegg til materialet og objektene.

NTNU Vitenskapsmuseet sliter med plassmangel i magasinene til sine vitenskapelige samlinger. De siste årene har det derfor vært store mengder av museets magasin. Siden begynnelsen av 1980-årene har de samlet inn i magasinene, har den etnografiske samlingen nå fått et nytt hjem som gjør det mulig. NTNU Vitenskapsmuseets etnografiske samlinger stammer blant annet fra Grønland,

Japan, Borneo og Etiopia. Flere av disse har gjennom årene blitt presentert i SPORs serie *Raritetskabinettet – Vitenskapsmuseets etnografiske samling*. Disse samlingene er blant dem som allerede er godt kjent.

OVERFYLTE MUSEUMSMAGASINER

En studie utført av ICCROM (International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property i Roma) i 2011 av museer over hele verden, viste at to av tre museer rapporterte mangel på plass, og at halvparten av museene hadde overfylte magasiner. Museer over hele verden prøver å balansere to primære mandater: å bevare, sikre og foreta samlinger og å dele og formidle så mye av samlingene som mulig. Bevaring og sikring av museumssamlinger er en nasjonal oppgave, der også Norge er forpliktet gjennom internasjonale avtaler og konvensjoner.

I løpet av de siste snart førti årene har mange museer eksperimentert med et bredt spekter av løsninger for å åpne opp maga-

Det nye samiske magasinet inneholder reolsystemer med åpne hyller, dype og flate skuffer og et hengesystem som både beskytter gjenstandene og gjør dem synlige. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

sinene. Dette inkluderer å la publikum komme inn i magasinene eller deler av dem, eventuelt å bygge et magasinscenario i et av museenes utstillingslokaler. Så langt har ingen museer i Norge noen form for åpent magasin. Det finnes utfordringer og potensielle problemer ved å presentere gjenstander på denne måten.

Etnografisk museum i Stockholm har gjort akkurat det siste med sin utstilling *Magasinet – En etnografisk skattkammare*, som stiller ut ca. seks tusen gjenstander. Selv om gjenstandene virker tettpakket i glassmontre og skuffer, tar hvert objekt fem til ti ganger så mye plass som i et tradisjonelt magasin. Når det gjelder publikumsopplevelsen, kan et stort antall gjenstander i et magasin være et problem. Det er vanskelig for besøkende å fokusere på enkeltgjenstander. På denne måten vil mange ikke ha tid på å sammenligne med samlingen i det hele tatt. Dette er en helt annen måte å besøke museer på. Et annet problem er at det er vanskelig å finne ut hva som er i de ulike kabinettene. Det er derfor viktig å ha et godt system for å organisere og presentere gjenstandene.

Museumsmagasinene er ofte assosiert med støvete, forsømt steder der det lagres relativt uviktige ting, men i virkeligheten

Spesialkonstruerte klesposer og kleshengere ble laget for å beskytte koftene mot lys og støv på den åpne hengeplassen. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

er de svært sofistikerte lokaliteter designet for optimal bevaring av samlingene. Spørsmålet om å åpne opp museumsmagasiner er ikke nytt, og heller ikke uten komplikasjoner. Det krever enormt mye arbeid og planlegging. Museer fortsetter å møte kutt i finansieringen, noe som gjør det vanskelig å bruke penger på alt det som kreves for å åpne lukkede samlinger for publikum, som ekstra bemanning, sikkerhet og plass. Åpen magasinering er et slags kompromiss mellom tradisjonelle utstillinger og museumsmagasiner, og er ment å gi publikum større tilgang til en mye større del av museets samlinger.

VITENSKAPSMUSEETS SAMISKE SAMLING FÅR NYTT MAGASIN

Det samiske materialet ved Vitenskapsmuseet består av i underkant av fire hundre gjenstander. De eldste skriver seg fra 1800-tallet. Dette er et bredt spekter av gjenstander

fra lulesamiske, nord- og sørsamiske områder. De fleste gjenstandene kom inn til museet mellom 1956 og 1964, og var gaver fra reisesekretæren i Det norske finnemisjonsselskap, Bertrand M. Nilsen. I mange tiår har samlingen vært usynlig – på et bord i et rom som ikke var tilgjengelig for publikum (såkalte «dødt rom»). I mange år har materialet stått i et rom som ikke var tilgjengelig for publikum. Når det nå skulle flyttes, fikk vi anledning til å finne på en alternativ løsning til det tradisjonelle museumsmagasinet.

Som et av de første steg på veien til å gjøre samlingen i magasinene, ble utstillingslokalet til Kirkesamlingen ombygget til nye kulturhistoriske magasin. Et lite hjørnerom på kun 15,5 m² hadde tidligere blitt brukt som garderobe, men fikk nå en ny funksjon som samisk magasin. Det ble innredet med spesialdesignet museumsmagasin-møblement som utnyttet rommet maksimalt, og på best mulig måte for den samiske

Eksempel på hvordan gjenstander er organisert, her en flat skuff med belter. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

samlingen. Det består av stasjonære reoler med dype og flate skuffer, åpne hyller som knytter seg til den og åpen hengeplass til draktene.

Å flytte gjenstander til bedre og/eller mer plass er et viktig mål i seg selv. Beregning av plass, logistikk og best mulig utnyttelse av arealene. Prosjektets målsetting var å gjøre gjenstandene mulige å vise frem, i stedet for å la dem ligge i pappeboks. Målet var i utgangspunktet å flytte i underkant av fire hundre gjenstander som mer alt fra samekofter til runebommer, jaktutstyr, kurver, båndvev og ryggsekker i rekkefølge.

Plassberegning er nødvendig. I overkant av tretti samekofter av tekstil, pels og/eller reinskinn ble magasinert hengende. Øvrige

gjenstander ble samlet etter gjenstandstype, f.eks. votter, belter, luer, sko, osv., istedenfor etter museets tilvekstnummer, samisk befolkningsgruppe eller geografisk opprinnelse. Alle gjenstandene ble gjennomgått, rengjort lett og kontrollert med tanke på tilstand og verdi. Kobles sammen i en spesialtilpasset frysecontainer for å sikre at ingen levende skadedyr er til stede.

For å sikre at de som støtter prosjektet får et inntrykk av stoffet Tyvek™ sydd til hver av dem. Tyvek er et ikke-vevd stoff av syntetiske fibre, og det er pustende, vanntett, flammehemmende og kjemisk nøytralt. Det er et slitesterkt materiale som veier svært lite, og er mye brukt til

pakking av museets gjenstander. I tillegg ble det strekket esker og spesialtrekk for å holde dem i form. De andre gjenstandene ble plassert på flate brett som passer til gjenstandenes størrelse. Mindre gjenstander, som belter, votter og luer, ble gruppert sammen i skuffer, mens større gjenstander, som ryggsekker i skinn, ble plassert i åpne hyller.

Museets samiske samling har fått sitt eget magasin. Samirommet er tilpasset for å gjøre det lettere å finne. I et vanlig magasin står gjenstandene stort sett synlig i reoler og skuffer, mens i Sami-rommet er plasseringen en gjennomtenkt pedagogisk tilpassing av gjenstandstyper, hvor hver enkelt gjenstand forholder seg til tingene ved siden av og rundt den.

Resultatet har blitt en hybridløsning mellom magasin og utstilling, og egner seg godt til omvisning. Her får de besøkende et innblikk i et lite museum med en liten og fargerik samling, men også et glimt av hva som foregår bak lukkede dører i et vanlig, fungerende museumsmagasin. Dermed får de et indirekte innsyn i hvordan museet skaper, ordner og bevarer sine samlinger, med på kjøpet.

ETTERORD

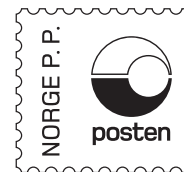
Til interesserte lesere vil vi opplyse om at flere gjenstander fra Vitenskapsmuseets samiske samling finnes i utstillingen *1760 – Vitenskap i verdens utkant*. Her kan man blant annet se museets best bevarte runebommer, som har tilhørt privatsamlingen til biskop Johan Ernst Gunnerus (1718–1773). I tillegg, på museets nettside, finnes nettutstillingen *Fra samisk samling – luer og votter* <http://www.ntnu.no/museum/luer-og-votter>. NTNU Vitenskapsmuseet vil i fremtiden kunne arrangere omvisninger for publikum i det nye samiske magasin.

Lesetips

- Berglund, B. 2011. Enda en runebomme funnet i fjellet. *SPOR* nr. 2, s. 47–49.
- Næss, C. 2016. *Publikumstilgjengelige magasiner i museer*. Masteroppgave, NTNU.
- Pawel, D. 2011. Historien om kirkesamlingen. *SPOR* nr. 2, s. 34–36.
- Thingstad, B.-E. 2003. Raritetskabinettet – Vitenskapsmuseets etnografiske samling. Hornluen – en høyreist og fargerik hattemode. *SPOR* nr. 2, s. 42–25.

Forfatter

Elizabeth E. Peacock er professor i kulturhistorisk konservering og konservator ansatt som forsker ved NTNU Vitenskapsmuseet.

Avsender
Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
7013 Trondheim

NY UTSTILLING

MANNEN I BRØNNEN

I kong Sverres saga står det beskrevet hvordan Baglerne kastet en død mann i brønnen på Sverresborg. Nesten 1000 år etter blir det funnet et skjelett i brønnen. **Kan det være mannen fra sagaene?**

Moderne analysemetoder gir oss mulighet til å finne ut mye fra gamle skjelett. Vi kan tegne et bilde av livet – og den uheldige skjebnen – til dette mennesket, og komme nærmere et svar på hvem han var.

NTNU Vitenskapsmuseet åpner utstillingen i mai 2021.

Foto: Åge Hojem/NTNU

 NTNU | Vitenskapsmuseet

Museumsforlaget

Museumsforlaget er et nisjeforlag som utgir bøker om kulturarv. Vi satser på historie, arkeologi og andre fag som forteller om fortid og nåtid for framtida. Våre utgivelser har høy faglig kvalitet og forlaget er godkjent som publiseringskanal for vitenskapelig publisering. Vi tar imot manus og bokideer for vurdering.

NR. 1 - 2021

Abonnement på SPOR

Et årsabonnement (2 nummer) koster 195 kr.

Enkelthefter koster 100 kr.

Mer informasjon finner du på www.museumsforlaget.no

Museumsforlaget | Kjøpmannsgata 23, NO-7013 Trondheim

Telefon [47] 47 47 87 47 | post@museumsforlaget.no | www.museumsforlaget.no